

Kabul Tarihi: 20.04.2015
Yayın Tarihi:20.10.2015

VON WRIGHT'TA AÇIKLAMA VE ANLAMA Ayhan DEREKO*

Öz

Bu makalede, mantığın alanı içinde ihmal edilmiş olduğu halde, olgusal ilişkileri biçimsel incelemeye imkan veren güçlü bir enstrüman olarak, von Wright'ın koşullar mantığını öne sürmesi üzerinde duruluyor. Yine bu bağlamda, koşullar mantığına ilişkin, burada yeni bir sembolizm öneriliyor. Koşullar mantığının nedensel açıklamaya ve insan eylemleri alanına nasıl uygulandığının örnekleri üzerinde duruluyor. Bu biçimsel mantıkçı yaklaşımın, insan bilimleri alanında, anlama ve açıklama edimleri için nasıl bir model ortaya koyduğu gösteriliyor. Son olarak, tarihsel anlama konusunda Ricoeur'ün öne çıkardığı anlatsallık yaklaşımının bakış açısından, bu biçimsel mantık yaklaşımının eksikleri ve yetersizlikleri ele alınıyor.

Anahtar Kelimeler

Koşullar mantığı, nedensellik, eylem, niyetlilik, erekbilimsel açıklama, anlatsallık.

VON WRIGHT ON EXPLANATION AND UNDERSTANDING

Abstract

In this article, I focus on von Wright's presenting the logic of conditionship, even though it is neglected in the field of logic, as a powerful instrument allowing formal investigation of factual relations. In this context, I propose a new symbolism regarding the logic of conditionship. Examples are taken into account of how the logic of conditionship is implemented on causal explanation and on the field of human actions. It is demonstrated, how a model this formal logical approach produces for acts of understanding and of explaining in the field of human sciences. Finally, there is a discussion on shortcomings and inadequacies of this formal logic approach, from the perspective of narrativity approach, which is Ricoeur's approach on historical understanding.

Key Words

The theory of condition concepts, causality, action, intentionality, teleological explanation, narrativity.

Giriş

Hempel'in "kapsayıcı yasa modeli"ne (covering law model) getirilen eleştirilerden biri, analitik felsefe geleneğine dâhil olan G.H. von Wright'tan gelir. Hempel'in konuyla ilgili çok yankı getiren görüşleri onun ünlü "The Function of General Laws in History" (Tarihte Genel Yasaların İşlevi) adlı makalesinde bulunur (Hempel, 1942). Burada savunulan temel görüş, genel yasaların doğal bilimlerde olduğu gibi tarih alanında da geçerli oldukları ve her iki alanda benzer bir işleve sahip olduklarıdır. Hempel'e göre tarih alanında da aynen doğa bilimlerinde olduğu gibi genel yasalara ulaşmak mümkündür ve tarihsel bilgi genel yasalar altında toplanabilir/sınıflanabilir türde bir bilgidir. Dolayısıyla tarih disiplini doğa bilimleri modelinde örgütlenen ve biçimlenen bir bilimdir; bir bilim olması yönünden doğa bilimlerinden temelde bir farkı yoktur.

Bu köktenci görüş, Hempel'in ait olduğu neopozitivist geleneğin bilimlere dair genel yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Özellikle 1920 ve 1930'larda etkili

* Yrd. Doç. Dr. Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, adereko@gmail.com

olmuş, Viyana Çevresi adıyla da tanınan neopozitivist düşünürlerin üzerinde uzlaştıkları ortak noktalardan birisi de, tek bir bilim idesine karşı besledikleri derin inançtı. Onlar farklı yöntemler ve yaklaşım tarzlarının ortaya çıkardığı bir bilimler çokluğuna karşı çıkıyorlar, bilimlerin birbirinden kopuk, bağımsız, birbiriyle ilgisiz olarak tasarlanışlarının rahatsız edici anarşik bir manzara arz ettiğini, bu durumun pozitif bilimin son iki yüzyılda ortaya koyduğu birlikli evren/varlık tasarımını zedelediğini düşünüyorlardı. Onları en fazla motive eden etki, doğru ve anlamlı bilginin sağlanması gereken evrensel ölçütleri ortaya çıkardıklarını ve bu ölçütlerin ne tür bir bilgi etkinliği olursa olsun bir bilim olma iddiası taşıyan bütün disiplinler faaliyetler için geçerli olduklarını düşünmeleriydi. Söz konusu ölçütler, doğru ve anlamlı bilginin nasıl üretilmesi gerektiğine dair tanımlamalar içerdiği için, aynı zamanda bilginin üretilmesi sürecine evrensel-zorunlu koşullar ve sınırlamalar da getiriyordu.¹ Böyle bir çerçeve içinde, farklı adlarla anılan bilimler arasındaki ayırım, basitçe, araştırdıkları konuların ve inceledikleri nesnelere farklılığına indirgenmiş oluyor, her türlü inceleme-araştırma alanları için ortak yöntemlerin söz konusu olduğu bir bilimler birliği portresi ortaya çıkıyor ve bunun da ötesinde, bütün bilimler için tek bir evrensel bilim dilinin mümkün oluşu sağlanıyordu.

1. Doğa bilimleri ve insan bilimleri

Genel yasaların tarih alanında da söz konusu olduğu ve doğa bilimlerindekine benzer işleve sahip oldukları şeklindeki Hempelci görüş, bilimlerin örgütlenişi ve sınıflandırılışına ilişkin genel geçer ve geleneksel kanaat göz önüne alındığında, köktenci ve aşırıdır. Zira geleneksel anlayış, doğa alanına ait fenomenler ile insan ve toplum alanına ait fenomenlerin birbirlerinden kökten ayırdıklarını kabul eder. Bu iki alanın fenomenleri birbirlerine indirgenemedikleri gibi, ortak bir kökene indirgenemez derecede birbirlerinden ayrı özellikler gösterirler. Doğal fenomenlere uygulanan yaklaşım tarzı ve kullanılan araştırma yöntemleri, insan fenomenlerine uygulanamaz. Bu bilhassa matematiksel/sayısal yöntemler söz konusu olduğunda iyice belirgin hale gelir. Doğal fenomenleri yöneten yasalar, matematiksel eşitlikler biçiminde ifade edilebilen ve istisna kabul etmeyen türden zorunlu genellemelerdir. Oysa insan ve toplum olayları için kimi genellemelerde bulunmak olanaklıysa da, bu genellemelerin her türden istisnai örneklerle örselenmeye maruz kalışlarını engellemenin olası bir yolu yok gibidir. İnsan ve toplum fenomenlerine ilişkin, matematiksel eşitlikler türünden, zorunlu-genel yasaların geçerliliğini savunmak, en başta bu fenomen alanının en karakteristik özelliği olan özgürlük koşulu ile çelişmektedir. İnsan eylemlerinin özgür olduklarına dair kanaat, onu sorgulanamaz kılacak derecede derin köklere sahiptir.

Bu iki alanı birbirinden ayıran bir başka önemli husus da parça-bütün ilişkisinin bu alanlarda farklı karakterde oluşudur. 17. yüzyılda ortaya çıkan yeni bilimle birlikte, Descartes'ın analiz-sentez yöntemi doğa bilimlerinde parça-bütün

¹ Viyana Çevresi düşünürlerinin, neyin anlamlı sayılabileceğini belirleyen özel bir ölçüt olarak ileri sürdüğü *Doğrulama İlkesine* göre, matematik ve mantığın totolojileri hariç, bir cümle ancak ve ancak onun doğruluğunu veya yanlışlığını ortaya koyan bir işlem ya da deneme yapılabiliyor ise, veya böyle bir işlemi gerçekleştirmeye ilke olarak imkan tanıyor ise anlamlıdır.

ilişkinine dair genel geçer yaklaşım olarak benimsendi. Bu yöntem, incelenen nesnenin/olayın önce en basit öğelere ve süreçlere ulaşıncaya kadar çözümlenmesini, daha sonra ilgili nesnenin/olayın bu en basit öğeler ve süreçler cinsinden bireşimci bir tanımının yapılmasına dayanıyordu. Böylece bütün, parçalar cinsinden tanımlanmış, onlara indirgenmiş oluyordu. Analiz-sentez yöntemi bir doğal fenomene doğru biçimde uygulandıktan sonra, o fenomen tamamen açıklanmış kabul edildi. Başkaca açıklanması gereken eksik bir unsur kalmadığı kabul edildiğinden, doğal fenomenler alanında bütünün parçaların toplamından ibaret olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Oysa bu parça-bütün ilişkisi, insan-toplum alanından önce, daha biyolojik fenomenler alanında bile geçerliğini yitirmektedir. Sadece canlılık fenomenini göz önüne aldığımızda bile, organizmanın parçaların toplamı olarak açıklanamadığı olgusu ile yüz yüze gelmekteyiz. Canlılık fenomeninin, açıklayıcı sentez aşamasının tam olarak hangi basamağında ve neden ortaya çıktığının bir türlü saptanamaması karşısında, organik bütünün, parçaların toplamını aşan bir örgütlenme ve bütünselliğe sahip olduğu yargısı kaçınılmaz biçimde kendini dayatmaktadır. İnsan-toplum fenomenleri alanına geldiğimizde ise, psikolojide kişilik kavramı, toplumbilimde aile, devlet, millet, cemaat gibi kavramları açıklamada tamamen farklı bir parça-bütün ilişkisine başvurmak gerekeceği açıktır.

Özetle, genel geçer geleneksel anlayış², mantık ve matematik gibi formel disiplinler hariç tutulduğunda, bilimler toplamının doğal bilimler ve insan bilimleri şeklinde iki farklı genel alana ayrıldıklarını kabul etmektedir. Bu geleneksel anlayış, 19. yüzyılda Wilhelm Dilthey'in bu ayrımı epistemolojik bir zeminde temellendiren çalışmaları ile iyice ilerletilmiş oldu.

2. Tarih biliminde genel yasalar

Pozitivist görüşün önündeki en büyük zorluk, tarihin geçmiş olayları inceleyen bir alan olmasıdır. Geçmiş olaylar, bir defa gerçekleştikten sonra arkalarında yazılı/sözlü tanıklıklar dışında hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolan ve bir daha tekrarı mümkün olmayan türden olaylardır. Bir daha tekrarlanamamaları, bu olayların en önemli özelliği olarak öne çıkmaktadır. Çünkü tekrarlanamaz olmaları onları biricik yapmakta ve bu biriciklik özelliği onların her türlü genellemenin altına sokulmasını önleyen birinci engel olmaktadır.

Hempel için, tarihsel olayların tarihsel karakterlerini resmi kayıtlar, kişisel tanıklıklar ya da kişisel anılara dayanan anlatımlar yoluyla edinmiş olmalarının bir önemi yoktur. Burada olaylar, anlatsal konumundan büsbütün soyulmuş olarak, sadece bireysel ve evrensel karşıtlığının oluşturduğu çerçeve içinde ele alınmaktadır. Tarihsel olay örneğinin, bir barajın yıkılması, bir jeolojik afet, fiziksel durumda meydana gelen herhangi bir değişiklik gibi bütün fiziksel olaylarla birlikte doğrudan genel olay kavramı altına sokulmakta, olay teriminin bu türdeş kavramsallaştırılmasının çerçevesi içinde "genel yasa" görüşünün temellendirilmesine geçilmektedir.

² Burada 'geleneksel anlayış' deyimi ile, bilimlerin felsefeden kopuşuna tanık olduğu ve modern doğa bilimlerini ortaya çıkaran gelişmelerin yaşandığı on yedinci yüzyıl ve o zamandan bu yana süren, modern gelenek kastedilmektedir.

Hempel tarih alanında, bireysel bir olay ile evrensel bir varsayımın öne sürülmesi arasında doğrudan bir ilişkiselliğin, dolayısıyla belli türde bir düzenin bulunduğunu iddia etmektedir. Bu modele göre belirli türden bir olayın gerçekleşmesi iki öncülün bir sonuç olarak çıkartılabilir. Birinci öncül, açıklanan olaydan önceki olaylar, olay sırasındaki baskın gelen koşullar ve benzeri başlangıç koşullarını betimler. İkinci öncül, eğer geçerliliği sağlanırsa bir yasa olarak anılmayı hak eden ve belirli türden bir düzenliliği gündeme getiren evrensel türde bir varsayımdır. Bu iki öncülün sağlandığı durumda, açıklanması hedeflenen olayın tezahürü, mantıksal olarak çıkarılabilir hale gelir ve dolayısıyla açıklanmış olur.

Böyle bir açıklamanın işe yaramaması şu üç durumda söz konusu olabilir: a) Başlangıç koşullarını saptayan empirik ifadeler yanlış olabilir. b) Öne sürülen genellemeler gerçek yasalar olmayabilir. c) Öncüllerle sonuç arasındaki mantıksal bağ safsata türünden olabilir veya akıl yürütme işlemi sırasında hatalar yapılmış olabilir.

Öyleyse genel yasaların tarihe Hempelci uygulanış biçimi, kısaca şu şekilde ifade edilebilir: Belirli bir yer ve zamanda C türünden bir olayın gerçekleştiği her defasında, bu olayın yer ve zamanı ile ilişkili olan bir yer ve zamanda E türünden bir olay gerçekleşir (Ricoeur, 1990 : 112).

Bu modele aynı zamanda kapsayıcı yasa modeli adını veren kişi olan Dray, bununla ilgili şu saptamaları yapar (Ricoeur, 1990 : 113)³: Bu modelde yasanın önerilmesi, nedenlerin saptanması ve açıklamanın sunulması neredeyse bir anda gerçekleşmekte, bir anlamda bu üç işlev üst üste binmektedir. Açıklanacak olay yasanın kapsama alanına dâhil edildiği anda, bu olayı önceleyen olaylar peşinen “neden” statüsü kazanmaktadır. Neden-sonuç ilişkisine dair Hume’cu eleştiri tamamen göz ardı edilmektedir. Zira neden ile sonuç arasındaki ilişkinin, açıklayıcı bir ilişki olarak kabul edilebilmesi için, bunun mantıksal bir ilişki olması gerekir. İki olay arasında, zamanda art arda gelme biçimindeki sıralı bir ilişki, deneysel yoldan gözlenen bir ilişkidir ve mantıksal değil olgusal olduğu için, mantıksal yönden açıklayıcı olduğu kabul edilemez. Bundan başka, bir açıklamadan beklenen en önemli işlev olan öndeyide bulunma, yani olacak olanları olmuş olanlardan hareketle tahmin etme işlevi, bu durumda sadece bir tersine çevirme işlemine dönüşmektedir. Açıklama ile öndeyi el ele gitmekte, biri diğerinin mantıksal yönden tersine çevrilmiş biçiminden ibaret hale gelmektedir: E türünden bir olayın ortaya çıkışından sonra C türünden bir olayın gerçekleşeceği beklentisine girebiliriz.

Son olarak, böyle bir yasa ancak tekrarlanabilir olan olaylar için önerilebilir, yalnız bir defa gerçekleşen olaylar için değil. Hempel’e göre ise olayın biricikliği kavramı bir mittir. Çünkü bir olayın tastamam tekrarlanması, öyle olduklarını kabul ettiğimiz fiziksel olgular (mesela bir taşın serbest düşmesi gibi) için bile mümkün değildir. Olayın birebir aynen tekrarlanmasını genel yasaların uygulanabilirliğinin bir ön koşulu olarak görürsek, açıklama tamamen imkânsız hale gelir, sıradan fiziksel olgular için bile. Çünkü bütün özellikleri ile saptanıp

³ Dray’ın konuyla ilgili görüşleri için bkz. W.H. Dray, *Laws and Explanations in History*, London, Oxford University Pres, 1957.

betimlenmesi, bir olay için mümkün değildir. Açıklamada önemli olan taraf, onun açıkladığı olaylar bağlamında hassas, titiz ve özelleşmiş olmasıdır, yoksa kapsamına giren olaylar açısından tüketici derecede geniş kapsamlı ve ayrıntılı olması değildir.

Hempel, tarih biliminin böyle sınırlandırıcı ve idealleştirilmiş bir açıklama modeline göre işlediğini öne sürmekle ona haksızlık ettiğini düşünmez. Zira gerçekten de tarih, olayların rastlantı sonucu değil de, ilgili olayları önceleyen belirli olaylar hakkındaki veya olayın gerçekleştiği zamana ilişkin şartlar hakkındaki bilgimize dayanarak ve evrensel varsayımımızın söz konusu durumda sağlanması halinde, tahmin edilebilir olduğunu göstermek ister. Ancak bu sayede kehanetten ayrı tutulacağını bilir (Ricoeur, 1990 : 113-14).

Hempel, tarih biliminde kullanılan yöntemler olarak empati, anlama veya yorum gibi terimlerle işaret edilen işlemlere herhangi bir epistemolojik değer ve önem atfetmeyi reddeder. Empatik anlama yöntemi, bir yöntem olarak görülmez. Olsa olsa kendi başına ne zorunlu ne de yeterli sayabileceğimiz bir yorumlama/anlama işlemidir. Ona göre, tarih alanına giren şeyleri herhangi bir empatik anlamaya gerek kalmadan açıklamak mümkündür. Bu modelde tarihin anlatsal doğasına ilişkin hiçbir unsura yer yoktur. Kozmolojik zamanla karşıtlık içindeki bir tarihsel zaman ya da *temporal* zaman kavramsallaştırmasına izin verilmez; bir tarihsel olay ile bir fiziksel olay arasında ilke olarak bir fark görülmez (Ricoeur, 1990 : 114-15).

3. Von Wright ve tarihsel anlamaya mantıksal yaklaşım

Kendisi de modern mantık konusunda bir uzman olan von Wright, kendi zamanında artık klasikleşmiş olan önermeler mantığını, peş peşe gelen genişletmelerle yeni bir model oluşturmaya çalışmış ve bunu yaparkenki amacı, Hempel'de olduğu gibi tarihsel anlama yöntemini reddetmek ve ondan uzaklaşmak değil ona olabildiğince yakın düşen bir model geliştirmek olmuştur. Hiçbir mantıksal bağlantıya başvurmaksızın sadece kapsayıcı bir yasanın verili olana tatbik edilmesiyle kendini sınırlayan kapsayıcı yasa modelinden farklı olarak von Wright, önermeler mantığının kipler mantığı (modal logic) ve dinamik fiziksel sistemler kuramı ile genişletilip zenginleştirilmesi yoluna gider. Önermeler mantığının böyle genişletilmesinin, tarihsel anlamının temelinde yatan kavramları yeni bir mantıksal biçimlendirmeye uğrattırıp uğratmadığı önemli bir sorudur. Von Wright'ın tarih alanını incelemede kullanmak için geliştirdiği biçimsel-mantıksal araç şu aşamalardan oluşmaktadır (von Wright, 1971 : 43-44):

- Öncelikle birbirlerinden mantıksal açıdan bağımsız ham olguların bulunduğu ve bunların bir küme oluşturduğu varsayımı yapılıyor. Güneşin parlaması, birisinin kapıyı açması gibi örnekler bu tür ham olgulardan sayılıyor.
- Söz konusu bu olgular, uzaysal veya zamansal koşulların tayin ettiği belirli hallerde ortaya çıkmaktadırlar.
- Mantıksal açıdan bağımsız oldukları söylenen bu olgular, çeşitli biçimlerde birbiri ile birleşerek bir toplam durum ya da dünyayı oluştururlar.

- Oluşturdukları dünyanın bir nevi atomları olarak kabul edilen bu olguları betimleyen bir dil inşa etmenin mümkün olduğu varsayılıyor; öyle ki bu dilde cümlelerin mantıksal birleşimleri bu olgulara karşılık gelir.
- Son olarak bu olguların kümesi içinden yapılacak seçimlerle “durum-uzayları” ve bilhassa sonlu durum-uzayları tasarlanmasının mümkün olduğu kabul ediliyor.

Bu kabuller ve varsayımlardan sonra, bütün bunları bir araya getiren şu temel iddia ortaya konuyor: “Bir durum-uzayının belirli bir elemanı temel alınarak, belirli bir hal için dünyanın toplam durumu bütünüyle betimlenebilir; öyle ki temel alınan bu durumun dünyanın bu halinde sağlanıyor olup olmaması önemli değildir. Bu koşulu sağlayan böyle bir dünya bir Tractatus-dünyası olarak adlandırılabilir. Çünkü bu dünya Wittgenstein’in Tractatus’ta tasavvur ettiği türden bir dünyadır. Dünyanın nasıl kurulduğunun daha genel türden bir kavranışıdır bu. Bu kavranışa ‘mantıksal atomculuk’ diyebiliriz.” (von Wright, 1971 : 44) Von Wright’a göre içinde yaşadığımız aktüel dünyanın böyle bir dünya olup olmadığı sorusu, nasıl cevaplanacağını bilmediği derin ve zor bir metafizik sorudur.

Bu modelde, dünyayı kuran olgular “ontolojik yapı-taşları” olarak görülürler ve bu yapı-taşlarının basit oldukları, içsel bir yapıya sahip olmadıkları kabul edilir. Bundan sonra, böyle bir modeli tarihsel anlama yöntemine yaklaştırmak için, bir gelişme ilkesi eklenmek suretiyle model genişletilir. Bu, iki değerli önermeler mantığına ilkel bir “zaman-mantığı” eklenerek yapılır. Burada yeni bir ikili eklem olarak önerilen T sembolü iki önermeyi birbirine bağlar. pTq ifadesi şu şekilde okunur: p durumu sağlanır ve sonra, onu takip eden halde q durumu sağlanır. Eğer p ve q önermelerinin birer durum betimlemesi oldukları düşünülürse, yukarıda tarif edilen modelin bu T sembolü aracılığıyla zaman içinde evrilmesinin sağlandığı anlaşılır. Artık pTq ifadesi dünyanın şimdi belirli bir durumda olduğunu ve takip eden sonraki halde, bu ilk durumdan farklı veya onunla aynı olan belli bir toplam durumda olduğunu söyleyecektir (Ricoeur, 1990 : 133).

Burada getirilebilecek en belli başlı eleştiri, durumların nasıl saptandığına yönelik olacaktır. Dünyanın içinde bulunduğu durumun saptanabilmesi ve saptanan durumun betimlemesi olan p önermesinin kurulabilmesi için, zamanın durdurulması ya da dünyanın zaman içinde dondurulması gerekecektir. Dünyanın sürekli durum değiştirdiği ve zaman içinde durumdan duruma girdiği konusunda kuşku götürmez bir sezgiye sahip olsak da, olağan yaşantımızda zamanın durduğunu ya da dünyanın donduğunu asla gözlemlemeyiz. Böyle bir gözlemimiz olmamasına rağmen dünyanın sürekli durum değiştirmekte olduğu sezgisini nasıl edindiğimiz açıklanması gereken bir konudur. Şimdilik, “dünya-durumu” kavramının anlaşıldığı kadarıyla, zihinsel bir soyutlamanın ürünü olduğunu ve olgusal dünyada gerçek bir karşılığının bulunmadığını belirtmek gerekir.

Yine belirtmek gerekir ki, fiziksel zamana ilişkin dolaysız bir algıya sahip değiliz. Dolayısıyla zamanın akışını tespit edebilmek için dünyanın durum değiştirmesine başvuruyoruz. Burada zamanın anlarını dolaysızca algılayamadığımız için, dünyanın durumlarını dondurmak suretiyle zaman-anlarını saptamaya çalışıyoruz. Durum değiştirmenin, bir durumdan çıkıp bir başka duruma girmek anlamına geldiği konusunda şüphe yoktur; bununla birlikte böyle bir şeyin durumları birbirinden tamamen koparıp ayırmaya izin verip vermediğinin soruşturulması gerekir. Dünyanın durum değiştirmesi, yan yana duran ayrık

noktalar üzerinden sıçrayarak ilerlemesi şeklinde gerçekleşmez. Zaten böyle bir şey söz konusu olsaydı fiziksel zamanın anları algılanabilir olurlardı. Oysa olağan yaşantımızda birbirini takip eden durumlar iç içe girmişlerdir; bir durumun nerede başlayıp nerede bittiğini tam olarak saptamak mümkün olmadığı gibi, bir durumun başlangıç ve bitiş noktalarının ona komşu olan durumlara taşıdığı da inkâr edilemez. Bizim algımız fiziksel zamana dolaysızca erişemese de, onun kesik anlardan oluşmadığını, sürekli bir bütünlüğe sahip olması gerektiğini ilham etmektedir. Oysa von Wright'ın dünya modelinde kullandığı T operatörü iki durum arasına girerek, bizi zamanın kesintili anlardan oluşmuş bir resmini peşinen kabul etmeye zorluyor.

Von Wright, pTq ifadesindeki p ve q 'nün da ayrıca T sembolünü içeren bileşik bir yapıda olabileceklerini düşünmemizi ister. Böylece birbirine bağlı halkalardan müteşekkil durum zincirleri oluşturabiliriz ve dünya tarihinin parçalarını belirleyebiliriz. Bu modelde “tarih” terimi hem dünyanın toplam durumlarının peş peşe gelişine, hem de bu sıralanmayı anlatan ifadelere işaret eder. Von Wright T eklemine ilişkin kalkülö önce zamansal bir niceleyici ile (“daima”, “asla”, “bazen”) sonra da bir M kipsel operatörü ile (“olası”, “imkânsız”, “zorunlu”) daha da zengin hale getirerek nedensel çözümleme adımı verdiği bir koşullar mantığı ortaya çıkarır.

4. Koşullar mantığı

Öncelikle koşullar mantığının kısa bir betimlemesi üzerinde durmalıyız. Von Wright koşul kavramlarının düşünürlerin belirlenimcilik ve nedensel yasa fikirlerini daha anlaşılır kılmada ne kadar yardımcı olabileceğinden bahseder ve koşullar mantığının ve uygulamalarının, bugüne kadar mantığın diğer alanlarına kıyasla gelişmemiş kalması ve incelenmemiş olmasını şaşırtıcı bulur (von Wright, 1971 : 39-40). Bilim felsefesinde özellikle iki tür koşuldan bahsedilir: zorunlu ve yeterli koşullar. p ve q birer ham fenomen yani olgu/olay olarak alındığında, p ve q 'ya göre bu koşulların tanımları yapılır. p olgusunun q için yeterli bir koşul olması şu anlama gelmektedir: p sağlanırsa q olgusu da sağlanacaktır; p 'nin bulunuşu (tezahürü) q 'nün bulunuşunu (tezahürünü) garanti altına almak için yeterlidir (von Wright, 1971 : 38). P olgusunun q için zorunlu bir koşul olması ise şu anlama gelmektedir: q sağlanırsa p olgusu da sağlanmak zorundadır, yani q 'nün bulunuşu (tezahürü) p 'nin bulunuşunu (tezahürünü) gerektirir veya önvarsayar.

Eğer p manipüle edilebilirse, bir başka deyimle kontrol edilebilirse, yani isteğe göre oluşturulur veya engellenirse, bu durumda p 'yi oldurmakla p 'nin yeterli koşulu olduğu bir başka olguyu da beraberinde oldurabiliriz. Öte yandan, p 'yi engellemekle p 'nin zorunlu koşulu olduğu bir başka olgunun tezahür etmeyeceğini garanti altına alabiliriz (von Wright, 1971 : 38).

Ayrıca şunları da hatırlamak gerekir ki, bir fenomen bir başka fenomenin hem zorunlu hem de yeterli koşulu olabilir. Yine bir fenomenin birden çok yeterli veya birden çok zorunlu koşulları olabilir. Koşulun kendisi de basit olmayabilir, bir dizi ham fenomenin doğruluk-fonksiyonu ile belirlenen bileşik bir yapıda olabilir (von Wright, 1971 : 39).

Koşulların bileşik yapıda ve birden çok olabilmesi, koşullar arası asimetrliler ortaya çıkarır. Bileşik yapıda bir yeterli koşul, fenomenlerin bir tümel evetlenmesidir (conjunction) (örneğin $p \wedge q$ bileşik önermesi r 'nin yeterli koşulu olsun). Burada p kendi başına ya da q kendi başına r 'nin sağlanmasına yetmeyebilir. Ama eğer p ve q birlikte olursa r 'nin oluşması da kesinleşir. Bileşik yapıda bir zorunlu koşul ise bir tikel evetlemedir (disjunction) (örneğin $q \vee r$ bileşik önermesi p 'nin zorunlu koşulu olsun). Burada p olgusu sadece q 'nün bulunuşunu gerektirmeyebilir (kendi aralarında koşulsuz olabilirler) ne de sadece r 'nin bulunuşunu gerektirmeyebilir (yine kendi aralarında koşulsuz olabilirler), ama p yine de q veya r 'den en az birisinin bulunuşunu gerektiriyor olabilir (von Wright, 1971 : 39).

Tikel evetlenmiş yeterli koşullar bir yeterli koşullar çokluğuna çözümlenebilir. Eğer p veya q koşulları r 'nin sağlanmasına yetiyorsa bu durumda p kendi başına ve aynı zamanda q kendi başına r 'nin sağlanmasına yetiyor demektir. Tümel evetlenmiş zorunlu koşullar da benzer şekilde çözümlenebilir. Eğer p ve q koşulları r 'nin bulunuşu için zorunluysa bu durumda r için p kendi başına zorunludur ve aynı şekilde q koşulu da r için kendi başına zorunludur (von Wright, 1971 : 39).

Koşullar cinsinden konuşmak, bulanık bir biçimde sadece “neden” ve “sonuç” tan konuştuğumuz duruma göre, çeşitli nedensel faktörleri birbirinden ayırt edebilmeyi çok daha kolay hale getirmektedir (von Wright, 1971 : 39).

5. Nedensel Analiz

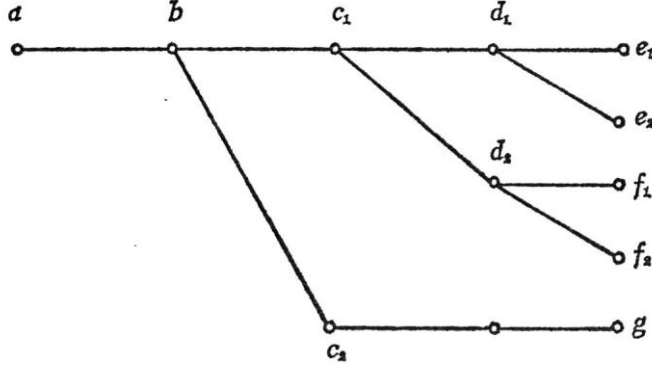
Von Wright'ın koşullar mantığı üzerine yaptığı saptamaları sade bir sembolizmle basitleştirerek daha çabuk kavranır hale getirebiliriz. Bunun için iki önerme arasındaki zorunlu koşul ilişkisini $\leftarrow^{(z)}$ sembolü ile, yeterli koşul ilişkisini ise $\xrightarrow{(y)}$ sembolü ile göstermeyi öneriyoruz.⁴ Burada, önerme sembollerimizi daima önce neden sonra sonuç gelecek şekilde sıralı olarak yazıyoruz. Zorunlu koşul ilişkisinde önerme sembollerini bağlayan ilişki okunu sağdan sola doğru (sonuçtan nedene doğru), yeterli koşul ilişkisinde ise ilişki okunu soldan sağa doğru (nedenden sonuca doğru) yönlendiriyoruz. Bu sembolizmde $p \leftarrow^{(z)} q$ ifadesi, “ p önermesi q 'nün zorunlu koşuludur” şeklinde, $p \xrightarrow{(y)} q$ ifadesi de “ p önermesi q 'nün yeterli koşuludur” diye okunur. Böyle bir sembolizmi temel alarak nedensel analizin, zorunlu koşul ilişkisi durumunda, sonuç sağlandığında nedene doğru yalnız bir geri gidişe izin verdiğini; yeterli koşul ilişkisi durumunda ise, neden sağlandığında sonuca doğru yalnız bir ileri gidişe izin verdiğini söyleyebiliriz. İlişki oklarının yönlerini de nedensel analizin işte bu yönlülüğünü bize başlangıçta hatırlatacak şekilde seçtik.

Nedensel analiz, “ağaç” denilen topolojik şekiller üzerinde uygulanan bir işlemdir. Bu şekiller, küçük dairelerle temsil edilen dünyanın toplam durumlarından oluşurlar ve bu toplam-durumların da her biri n adet elemanter (birim) olgudan oluşmuştur. Bir toplam-durumdan ötekine soldan sağa doğru

⁴ Bu işaretler, von Wright'ın eserinde kullanmadığı, ama koşullu ilişkiyi daha anlaşılır hale getirdiği için benim kullanmayı önerdiğim yeni bir sembolizmdir.

ilerleme, yani “tarih”, daireleri bağlayan çizgiyle, ve tarihteki olası alternatif gelişmeler de ağacın dalları ile temsil edilir. Örneğin aşağıdaki şekil von Wright tarafından bir sistemin topolojik ağacına örnek olarak verilir (von Wright, 1971 : 50).

Burada sistem, dünya tarihinin sınırlı bir parçası olarak görülür ve şu şekilde tanımlanır: “Bir sistem, bu anlamda, bir durum-uzayı, bir başlangıç durumu, bir dizi gelişme aşaması ve her aşama için bir alternatif hareketler kümesi ile tanımlanır.” (von Wright, 1971 : 49)

Von Wright böyle bir topolojik ağaç üzerinde nedensel analizin nasıl uygulanabileceğini anlatır (von Wright, 1971 : 51-52). Yukarıdaki örnekte sistem, mevcut durumda, beş aşamadan geçmiştir: a , b , c_1 , d_1 ve e_1 . Birinci aşamada sistemin içine girebileceği 1, ikinci aşamada yine 1, üçüncü aşamada 2, dördüncü aşamada 3 ve beşinci aşamada 5 olası durum vardır. Burada a durumu b için yeterli bir koşuldur, çünkü a 'yı sadece b takip etmektedir. Diğer taraftan a durumu b için aynı zamanda zorunlu bir koşuldur, çünkü sistem a durumuna girmeden b durumuna geçememektedir. Ama b durumu c_1 için yeterli bir koşul değildir, çünkü sistemin b 'den sonra içine girebileceği iki olası durum vardır: c_1 ve c_2 . Sistemin b 'den sonra c_1 ve c_2 'den hangisine gideceğini belirlemek için b kendi başına yeterli değildir. (Hatırlayalım: yeterli koşul ilişkisi, neden sağlandığında sonuca doğru yalnız bir ileri gidişe izin veriyordu; oysa burada sistem b 'den c_1 'e yalnız bir ileri gidişe izin vermiyor, çünkü b 'den sonra ağaç dallanıyor.) Sistemin b 'den sonra hangi duruma gideceğini belirlemek için burada ilave bir olguya ihtiyaç vardır. Demek ki b durumu ne c_1 için ne de c_2 için yeterli bir koşul değildir. Öte yandan b durumu hem c_1 hem de c_2 için zorunlu bir koşuldur, çünkü sistem b durumuna girmeden c_1 yada c_2 durumuna geçememektedir. (Yine hatırlayalım: zorunlu koşul ilişkisi, sonuç sağlandığında nedene doğru yalnız bir geri gidişe izin veriyordu; burada sistem c_1 'den b 'ye yalnız bir, ve c_2 'den b 'ye yine yalnız bir geri gidişe izin verdiği için b hem c_1 hem de c_2 için zorunlu bir koşuldur.)

Ama nedensel analizi kullanarak, bir durumu bir bütün şeklinde ele alarak onun nedensel öncellerini incelemek yerine, bu durumun içerdiği p veya q gibi birim-olguları ele alarak da aynı incelemeyi yapabiliriz (von Wright, 1971 : 51-52). Örneğin yukarıdaki sistemde p olgusu e_1 durumunun bir bileşeni olabilir. Böyle bir halde dördüncü aşamadaki d_1 durumunun e_1 'e ait p için yeterli bir koşul olup olmadığını sorabiliriz. Eğer d_1 'den kaynaklı her olası son-durum içinde (burada e_1 ve e_2) p ortaya çıkıyorsa, d_1 durumu p için yeterli bir koşuldur. d_1 'in son-duruma

ait p için zorunlu bir koşul olup olmadığının belirlenmesi ise şu şekilde olur: Eğer sadece d_1 'den kaynaklı son-durumlarda (burada e_1 ve e_2) p ortaya çıkıyorsa, yani d_1 'den farklı bir durumdan kaynaklı her olası son-durumda (burada f_1 , f_2 , ve g) p olgusuna rastlanmıyorsa, d_1 durumu p için zorunlu bir koşuldur.

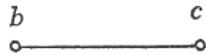
Von Wright bir sistemin, sistemin dışından kaynaklı nedensel etkilere belirli bir anlamda kapalı olduğunun söylenebileceğini belirtir. Böylece kapalı bir sistemde, sistemin hiçbir aşamasının sistemin dışında ortaya çıkan ve öne gelen yeterli bir koşulu bulunmaz (von Wright, 1971 : 54). Kapalı sistem kavramının insan eylemleri bağlamında önemli bir yer tuttuğunu daha sonra göreceğiz.

6. Nedensel Açıklama

Koşullar mantığının sağladığı bu temel üzerinde artık nedensel açıklamanın tanımı yapılabilir, zira von Wright nedensel analizin, nedensel açıklamadan ayrı tutulması gerektiğini belirtir. Nedensel analizde, bize bir sistem verilir ve biz bu sistem içinde sağlanan koşullu ilişkileri saptamaya çalışırız. Oysa nedensel açıklamada, bize bir ham olgunun (olay, süreç ya da durum) sağlandığı söylenir ve biz bu olgunun “explanandum” (açıklanan) olarak koşullu bir ilişki yoluyla bir diğer olguyla ilintili olabileceği bir sistem ararız (von Wright, 1971 : 55).

Von Wright nedensel analiz yardımıyla, birbirinden farklı dört nedensel açıklama biçimi bulunduğunu gösterir (von Wright, 1971 : 55-58). Örneğin c toplam-durumu $p_1...p_n$ gibi n adet olgudan oluşmuş olsun. Soru şudur: c durumu neden ortaya çıktı? Bu soruya verilen cevap olarak c durumunun ortaya çıkışı, nedensel analize başvurarak dört farklı biçimde açıklanabilir:

1) c durumunun, c 'nin yeterli koşulu olan ve c ile aynı birim-olgulardan oluşmuş bir diğer toplam-durum b 'den sonra ortaya çıktığını söylemek, bir açıklamadır. Eğer bu geçerli bir açıklama ise, olabilecek en basit yapıya sahip bir sistem söz konusudur: başlangıç-durumu b 'yi başka bir seçeneğin olmadığı bir şekilde son-durum c takip etmiştir:

2) Bazen soru şu biçimi alabilir: Neden c durumu ortaya çıktı da diğer bir muhtemel durum c' ortaya çıkmadı? Böyle bir halde c' durumu, c durumu karşısında bir seçenek oluşturmaktadır; yani c 'nin takip ettiği b toplam-durumundan sonra c' de bir seçenektir. Buna uygun sistem için topolojik şekil şöyle olur:

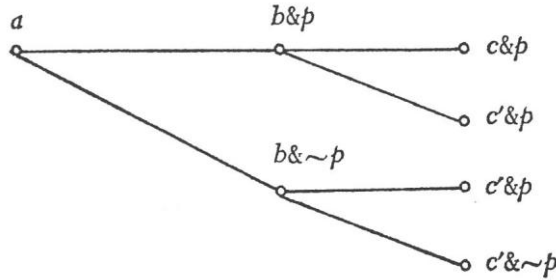

Şimdi bu sistemde neden c 'nin ortaya çıktığı sorusunu cevaplayabilmek için bu sistemin olgu-uzayını genişletmemiz gerekir. Örneğin b durumu sağlandığında buna ilave olarak, olgu-uzayının bir elemanı olmayan ayrı bir p olgusunun da sağlandığını düşünebiliriz. P olgusu olgu-uzayına dâhil edilip durumlar yeniden betimlendiğinde şöyle bir sistem elde edebiliriz:

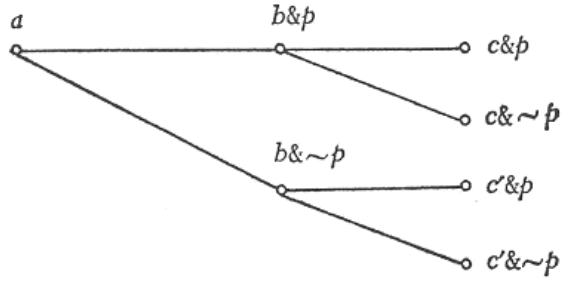

Artık şunu söyleyebiliriz: c durumu ortaya çıktı c' değil, çünkü p 'nin b durumunda ortaya çıkışı c son-durumunun ortaya çıkışı için yeterli bir koşul oldu. (Son-durumda p 'nin devam edip etmemesi önemli değildir.) Böyle bir açıklamayla karşılaştığımızda p olgusunun c durumunun “nedeni” olduğunu söyleriz. Hemen belirtmek gerekir ki burada “neden” (yani p) kendi başına sonucun ne yeterli ne de zorunlu bir koşuldur. Burada “neden” sadece bir faktördür, öyle ki mevcut şartlar takımına (yani toplam-durum b 'ye) eklendiğinde, bu şartlar takımını bir başka şeyin yeterli koşulu haline getirir. Burada p 'nin bir “görelî” koşul olduğu söylenebilir. Görelilik, p 'nin tek başına yeterli olmayışı ve mevcut şartlar takımı ile birlikte yeterli hale gelmesindedir. O halde b durumunu kendi içinde bölmek, (görelî) bir yeterli koşulu keşfetmemizi sağlamıştır denebilir.

3) “Neden c durumu ortaya çıktı da diğer bir muhtemel durum c' ortaya çıkmadı?” sorusunu göz önüne aldığımızda, bir başka açıklama biçimi, p 'yi bu sefer bir görelî zorunlu koşul olarak saptamaya el verir. Örneğin c durumunun sadece, b durumu ilave p olgusu ile birlikte sağlandığında, gerçekleştiğini fark edebiliriz. Yani b durumunda p olgusu sağlanmadığında c ortaya çıkmayacaktır. Ama bu, b durumunda p olgusunun her sağlanışında c 'nin ortaya çıkacağı anlamına gelmez. Bu açıklamaya uygun bir sistem örneğin şu şekilde olabilir:

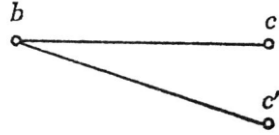

En sağ sütündeki dört adet son-durumdan ikincisini $c&(¬)p$ ile değiştirelim. İşte böyle bir sistemde p olgusunun b durumunda sağlanışı, c için hem zorunlu hem de yeterli koşul olur:

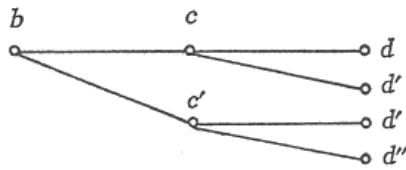

Böyle bir sistemde biz, *explanandumu* önceleyen, ve sağlanmaması halinde *explanandumun* gerçekleşmesini engelleyecek, sağlanması halinde ise *explanandumun* gerçekleşmesini garanti altına alacak bir olgu saptamış olduk.

4) Son olarak, “Neden *c* durumu ortaya çıktı da diğer bir muhtemel durum *c'* ortaya çıkmadı?” sorusunu cevaplamak için başlangıçtaki sistemi zamanda genişletmeyi seçebiliriz. Başlangıçtaki sistemi hatırlayalım:

Farz edelim ki burada *explanandum* olarak alınan *c'*den sonra bir *d* durumunun geldiğini gözlemledik. Böyle bir halde *c'*nin bu *d* için zorunlu bir koşul olduğunu düşünürüz. Artık şöyle deriz: *d* durumu ortaya çıktı; ama eğer *c* sağlanmasaydı *d* ortaya çıkmazdı, *d'*nin mümkün olabilmesi için *c* gerekiyordu. Burada aslında *d'*nin açıklanmasıyla ilgilenmiyoruz, onu bir veri olarak alıyoruz. Buna göre *c'*nin “amacı”, eğer bu terimi kullanırsak, *d'*yi mümkün kılabilme, bir başka deyimle *c*, *d* uğruna varoldu. Bu açıklamaya karşılık gelen şekil şöyle olabilir:

Bu şeklin üçüncü açıklama modeline ait şekil ile benzerliği hemen dikkati çekecektir. Aradaki fark *explanandumun* her iki şemada farklı görelî konumlar üstlenmesidir.

Dördüncü açıklama biçimini von Wright yarı-ereksel (quasi-teleological) olarak nitelendiriyor (von Wright, 1971 : 58). Birinci ve ikinci biçimler bir şeyin neden olması gerektiğini (why something was or became necessary) açıklarken, üçüncü ve dördüncü biçimler bir şeyin nasıl mümkün olabildiğini (how something was or became possible) açıklarlar. “Neden gerekli/zorunlu?” (why necessary?) türü sorulara verilen açıklamalarda yeterli türden koşullar, “nasıl olabilir?” (how

possible?) türü sorulara verilen açıklamalarda ise zorunlu türden koşullar merkezi rol oynarlar.

İlk iki tür açıklama öndeyide (prediction) bulunmak için kullanılabilir. Yeterli koşul (ya da görelî yeterli koşul) bulunduğunda sonucu öngörebiliriz. Son iki tür açıklama ise öndeyi için kullanılamaz, ama artdeyide (retrodiction) bulunmaya yararlar. Yani bir fenomenin sağlanmış olduğunu bilmemizden hareketle, zamanda geriye doğru giderek, onun zorunlu koşullarının da sağlanmış olmalarının gerektiğini çıkarabiliriz. Böylece geçmişe bakarak onların şimdideki izlerini buluruz (von Wright, 1971 : 58).

Öndeyide bulunmaya imkân veren açıklamalar, özellikle deneysel bilimlerde başlıca öneme sahiptirler. Artdeyide bulunmaya yarayanlar ise, yine kozmogoni (evrendoğum), jeoloji, evrim kuramı gibi doğa olayları ve süreçlerinin tarihine ait araştırmalarda önemlidirler. Von Wright'ın kanaatine göre, yarı-ereksel türden açıklamalar ise, biyoloji bilimlerinde büyük bir rol oynarlar ve bunları ereksel açıklamalardan tamamen ayırmak mümkün değildir. Nasıl ki nedensel açıklamalar cansız (inorganik) doğa ile ilgili bilimlere özgü iseler, von Wright'a göre ereksel ve yarı-ereksel açıklamalar da canlılarla ilgili bilimlere özgüdür. Biyolojide sıkça başvurulan işlevsel (fonksiyonel) açıklamalar yarı-ereksel denilen türe benzerlik gösterir. Yarı-ereksel deyimini yerine "amaçlı" (purposeful) terimi de kullanılabilir (von Wright, 1971 : 58-59).

7. Eylemler

Nedensel analiz ve nedensel açıklama için burada sunulan bu çözümlemenin insan bilimleri ve bunların içinde bilhassa tarih alanı söz konusu olduğunda bize vaat ettiği nedir? Hiç kuşkusuz tarih alanının burada sunulan türden bir çözümlenmeye konu edilebilmesinin önündeki en büyük engel, "eylem" kavramının bir uyarlamasını gerektiriyor olmasıdır. Zira insan bilimleri aynı zamanda insan eylemleri alanıdır. Her türlü toplumsal süreçleri ve tarihi kuran olayları ortaya çıkaran, insan eylemleridir ve eylem, insan bilimleri alanının merkezinde yer alan temel değişkendir. İnsan eylemleri ise fiziksel süreçlerde rastlamadığımız, özgürlük ve niyetlilik (yönelimsellik) gibi belli başlı iki özellik gösterirler.

Eylem kavramını fiziksel neden kavramı ile eşitlemek mümkün değildir. İki fenomenin farklı doğada oldukları açıkça ortada iken, sanki bunlar aynı kategoriye aitmiş gibi bir tutum takınmak ne felsefi yansızlık ne de bilimsel dürüstlikle açıklanamaz. Bu, haklı gösterilemez bir indirgemeciliktir. İnsan eylemlerinin fiziksel nedenler ile fark gözetilmeksizin işleme sokulması sonucunda, bir yandan özgürlük ve niyetlilik gibi iki temel görünümün sebebi açıklanamaz hale geldiği gibi, öbür yandan, özne fiziksel nesneye ve insan eylemleri de fizik dünyasının yasaları ile yönetilen ilişkilere indirgenmiş olmaktadır.

Öyleyse indirgemeciliğin savunulamaz olmasından çıkan sonuç, nedensel analiz ve nedensel açıklamanın insan eylemleri alanında uygulanamaz oluşları mıdır? Buna bir cevap verebilmek için, öncelikle hatırlamamız gereken bir olgu var. Bu olgu insan eylemlerinin, açıkça, fiziksel süreçlerin başlatıcı nedeni olarak yorumlanabildiği gerçeğidir. Üstelik insan eylemleri aynı zamanda fiziksel

süreçlerden etkilenirler ve fiziksel nedenlerin sonucunda ortaya çıkan etkiler olarak da yorumlanabilmektedirler. İnsan eylemleri ile fiziksel nedenler ve etkiler aynı doğada olmasalar da, birbirini bütünleyen bir tarzda, aynı birlikli sürecin içinde yer alabilmektedirler. Dolayısıyla von Wright'ın nedensel analiz ve nedensel açıklamaya ilişkin ortaya koyduğu tablo içinde insan eylemlerinin nerede yer aldığı ve insan öznesinin, nedensel analizde ele alınan fiziksel sistemlerle nasıl etkileşime girdiğinin açıklanabilmesi gerekir.

Von Wright insan eylemleri ile fiziksel nedenler arasındaki bu “girişimi” (interference) açıklamada, bir dinamik fiziksel sistemi çevresinden yalıtmayı (izole etmeyi) becerebilme yeteneğimizi temele almaktadır (von Wright, 1971 : 60). Bir sistemin, bir başlangıç durumu ile birbirini takip eden bir dizi aşamadan oluştuğunu hatırlayalım. Belirli bir halde/fırsatta (occasion) eğer başlangıç durumu sağlanırsa sistem kesintisiz bir aşamalar akışı halinde açılır (unfold). Bir gözlemci, sistemin kendini aşama, aşama açışını dışarıdan takip edebilir. Eğer belirli bir halde sistemin hiçbir aşaması için yeterli koşul sağlanmazsa akış gerçekleşmez, yani sistem açılmaz ve kapalı kalır. Sistemin açılmadığı böyle özel haller, sistemin “kapalılığını” tanımlamakta kullanılabilir, böylece “kapalı sistem” kavramına ulaşılır. Bir insan öznesi ya da aktör/fail (agent) kapalı bir sistemi çevresinden yalıtmayı öğrenebilir ve sistemin içerdiği gelişme olasılıklarını keşfedebilir. Özne belirli bir başlangıç durumunu yalıtabilir ve kontrol altına aldığı bu başlangıç durumunu kullanarak sistemi arzusuna göre harekete geçirmeyi başarır.

Nesneleri harekete sokmak diyebileceğimiz, öznenin yetenekleri ile sistem kaynakları arasında gerçekleşen böyle bir kesişim, Von Wright'ın bahsettiği eylem ile fiziksel neden arasındaki girişimi ortaya çıkarır. Von Wright, söz konusu bu girişimin açıklamasını şu şekilde yapıyor (von Wright, 1971 : 60): a , bir sistemin başlangıç durumu olsun. a durumundan ayrı olarak α gibi bir durum var, ve geçmiş deneyimlere dayanarak, α 'nın ben onu a 'ya dönüştürmedikçe a 'ya evrilmeyeceğini biliyorum; kendimi bu konuda emin hissediyorum. İşte bu cümleler, söz konusu girişim kuramının bütününü oluşturmaktadır. Burada, “ α 'yı a 'ya dönüştürmek”, istediğim zaman yapabileceğimi bildiğim bir şeydir. Burada von Wright'a göre, artık indirgenemez olan bir yönle yüz yüzeyiz. Von Wright'a göre, böyle bir inanç olmadan eylemden bahsetmek olanaksızdır. Bu anlamda, öznenin yapabilecekleri konusunda kendine duyduğu güven hissi, eylem kavramının kurucu unsurunu oluşturmaktadır.

Üstelik burada α ve a durumları arasında nedensel ve koşullu bir ilişkisellik de bulunmaz. Çünkü α 'nın ben onu değiştirmedikçe a 'ya evrilmeyeceğini bilirim. Örneğin, α 'nın değil- a için (a 'nın sağlanmaması durumu için) yeterli koşul olduğu söylenemez. Ya da α 'yı a 'ya dönüştürmek için, a 'nın yeterli koşulları hakkında bilgi sahibi olmam gerektiği de söylenemez (von Wright, 1971 : 61).

Kapalı bir sistemde α 'yı a 'ya dönüştürdüğümü ve bundan sonra neler olacağını takip ettiğimi düşünelim. Sistemin, varsayıldığı gibi, başlangıç durumundan itibaren bir dizi aşamadan geçerek son-duruma ulaştığını gözlemlediğimi farz edelim. Böyle bir gözlem, ne α 'nın ne de α 'dan önceki başka herhangi bir durumun, sistemin başlangıç durumu için bir yeterli koşul olmadığını tek başına kanıtlar. Çünkü geçmişteki bir başka yeterli koşul, arka arkaya gelen

yeterli koşullardan oluşmuş kesintisiz bir zincirin bulunması halinde etkili olabilir. Ama böyle bir zincir varsa bile, bu zincir α 'da kesintiye uğramıştır, zira biz onu değiştirmedikçe α 'nın a 'ya evrilmeyeceğini varsaydık (von Wright, 1971 : 61). Dolayısıyla, burada α durumu, koşullu ilişki zincirinin kesintiye uğradığı ve artık devam etmediği özel bir durumu temsil eder. α ve a arasındaki ilişki, koşullar mantığı ile izah edilemez.

Öyleyse, dünya tarihinin bir parçasının kapalı bir sistem oluşturduğunu keşfetmekle, onu bu tarihin bütününden yalıtmayı öğreniriz. Bunu, bir sistemin başlangıç durumunu defalarca oldurarak ve her defasında gelişiminin sıralı aşamalarını pasif bir biçimde izleyerek ve bu aşamaları farklı başlangıç durumlarına sahip sistemlerin gelişme aşamalarıyla karşılaştırmak suretiyle başarıyoruz (von Wright, 1971 : 63-64).

Von Wright'a göre "sistemleri harekete geçirme fikri"nde, eylem ve nedensellik kavramları örtüşmektedir (von Wright, 1971 : 64). Oysa bilim, fiziksel neden kavramının, sorumluluk sahibi bir özne düşünceğini de içerecek şekilde genişletilmesine karşı çıkar. Fiziksel nedenlerden sanki iç başındaki aktörlermişçesine bahsetmek ile, doğanın gözlemlenebilir akışı ardında bulunan görünmez "güçler" ve bu güçlerin karanlık, anlaşılmaz tasarılarına duyulan batıl inançlar arasında sıkı bir ilişki vardır. Doğa bilimlerine özgü yaklaşım, bugüne kadar, doğada cari nedensel bağlantılar ve mekanizmalara nüfuz ettikçe, bu batıl inançlar zayıflamıştır ve zamanla tamamen ortadan kalkacaklarını söylemek, en azından bilimsel akla uygun düşmektedir. Dolayısıyla "neden" ve "eylem" kavramlarını itina ile birbirinden ayırmak, aynı zamanda günümüz bilimselliğinin de vazgeçilmez bir ölçütü olmaktadır. Bununla birlikte von Wright'a göre, "neden" kavramının kökeni 'eylemde bulunmak' ya da 'bir şey yapmak' (doing something) kavramına dayanır ve bunun böyle olduğu, bu sözcüklerin çeşitli dillerdeki etimolojileri incelendiğinde de görülebilir (von Wright, 1971 : 64-65).

"Bir şey yapmak", bilinçli ve sorumluluk sahibi bir aktörün doğanın akışı ile niyetli bir biçimde iç içe girmesidir. Von Wright'a göre, nedensellik ve buna bağlı olarak yasalı bağlantılar ile rastlantısal düzenlilikler arasındaki fark, 'bir şeyler yapmak' ve 'doğanın akışı ile niyetli bir biçimde iç içe girmek' fikrine başvurmadan, anlaşılamazlar (von Wright, 1971 : 65-66). Von Wright bunun bir sonucu olarak, insan eylemlerinin biçimsel bir incelemesine girişir ve iki tür eylemden bahsetmenin mümkün olduğunu belirtir: 1) Bir şey yapmak ve 2) bir şeye sebep olmak (bir şeyi dolaylı olarak yapmak). İlk olarak Arthur Danto'nun ortaya koyduğu, eylemlere ilişkin bu ayırımı von Wright aynen kullanır.

Bir şey yapmak, bir şeyi doğrudan doğruya yapmak, o şeyi başka herhangi bir şey yapmak zorunda olmadan yapmaktır. Bir şeye sebep olmak ise, o şeyi başka bir şey yapmak suretiyle yapmaktır. Birinci tür eylemde yapılan şeye, eylemin neticesi (result) denir. İkinci tür eylemde sebep olunan şeye ise, eylemin semeresi (consequence) denir (von Wright, 1971 : 66).

"Örneğin bir pencereyi açmakla odaya taze havanın girmesini sağlarız (havalandırmaya sebep olmak), veya sıcaklığın düşmesine, ya da odadaki bir kişinin kendisini rahatsız hissetmesine sebep oluruz, onun hapşırmasına ve nihayet soğuk almasına. Burada sebep olduğumuz şeyler eylemimizin sonuçlarıdır (effects). Yaptığımız şeyin kendisi bu sonuçların nedenidir (cause). Nedeni, ayrıca,

eylemimizin neticesi, sonuçları da eylemimizin semereleri olarak da adlandıracağım. Neden ve sonuçlar arasında belirli türden bir koşulluluk ilişkisi vardır. Pencereyi açmam, örneğin, sıcaklığın düşmesinin yeterli bir koşulu olabilir ...

Pencereyi açmakla yani bir şey yapmakla, odanın havalanmasına sebep olduğumuzu farz edin. Acaba pencerenin açılmasına da sebep olmuş olamaz mıyız? Eğer pencerenin açılmasına sebep olduğumuzu söylersek, bu, normalde başka bir şey yapmak suretiyle bunu sağladığımızı işaret eder, bir düğmeye basmak ve böylece bir yayı serbest bırakmak gibi. Ama eğer birisine pencereyi nasıl açtığımızı açıklamak zorunda olsaydık ve bunun için, önce pencere kolunu kavradığımızı, sonra onu saat yönünde çevirdiğimizi ve son olarak, onu çerçeveye doğru ittiğimizi söyleseydik, bu şeyleri sırayla yapmak suretiyle pencerenin açılmasına sebep olduğumuzu söylemek de doğru olacaktı. İtme, mevcut şartlarda, pencereyi açmanın yeterli bir koşulu idi, ama pencere kolunun çevrilmesi, açılmanın sağlanması için itmeyi yeterli bir koşul haline getiren şartları oluşturmanın zorunlu bir koşulu idi.

Farz edin ki bir kişi pencere kolunu nasıl çevirdiğimi sordu ve ben de, ona cevap olarak, kolu sağ elimle kavradığımı ve elimi saat yönünde döndürdüğümü söyledim. Burada, bu eylemleri icra etmekle kolun çevrilmesine sebep olduğumu söylemek, yine doğru olacaktı. Ama eğer birisi bana elimi nasıl döndürdüğümü soracak olsaydı, belirli bir kas grubunu kasıp gevşetmek suretiyle buna sebep olduğumu söylemek doğru olmazdı. Çünkü eğer anatomi üzerine özel bir bilgi sahibi değilsem, elimi döndürmek dışında bu kasların hangileri olduklarını ve onları nasıl kasıp gevşeteceğimi bilemem.” (von Wright, 1971 : 66-67)

Böyle bir akıl yürütmeyi temel alan von Wright, birinci türden bir eylemde, eylem ile bu eylemin neticesi arasındaki bağlantının özsel (içrek), mantıksal olduğunu ve nedensel (dışrak) olmadığını belirtir. Von Wright, birinci tür eylemlere, yani başka bir şey yapmadan ve bir şeyi doğrudan doğruya yaptığımızı söylediğimiz eylemlere, Danto'nun adlandırmasına uygun olarak *temel eylemler* demektedir (von Wright, 1971 : 68). Bir temel eylemde, neticenin gerçekleşmemesi halinde, eylemin icra edildiğini söyleyemeyiz. Netice, eylemin özüne aittir, eylem ondan ayrı düşünülemez. Von Wright'a göre eylemi, kendi neticesinin nedeni gibi görmek, kötü bir hatadır. Temel eylemlerde, eylem ile netice arasındaki bağ mantıksaldır, mantıksal olarak birbirlerini gerektirirler. Hume'daki nedensellik anlayışından bildiğimiz, neden ve sonucun mantıksal yönden bağımsız olması gibi bir durum burada söz konusu değildir.

Von Wright eylem kavramının, dinamik fiziksel sistemler modelinin sunduğu çerçeve içinde tanımlanabilir olduğunu savunmaktadır:

“ ‘Sistemler’ terminolojisi içinde, temel olsun ya da olmasın, bir eylemin icrası, bir sistemin başlangıç durumunu önceleyen bir durumdan bu başlangıç durumuna geçişi demektir. Netice başlangıç durumudur. Demek ki eylemin icrası, bir sistemin harekete geçirilmesidir.

Başka bir şeyi yapmak suretiyle bir şeye sebep olduğumuz her seferinde, en az iki aşamadan geçen ve içerdiği durumlar arasında bir yeterli koşulluluk ilişkisinin ayırt edilebildiği bir sistemin bulunduğunu, önceden varsayarız.

İnsanın eylemde bulunmak suretiyle şeylere sebep olabildiğine dair düşünce, olay dizlerinin, mutlak anlamda değilse bile, bu olaylara ait durumlar arasında koşulluluk ilişkisinin sağlanması anlamında, kapalı sistemler oluşturduğu düşüncesinden kaynaklanır. Yine, sistemlerin ayrışması ve yalıtılması, insanın bir şeye sebep olmasından farklı olarak, insanın olayların (doğanın) akışı ile

doğrudan doğruya iç içe girmesi suretiyle bir şey yapabilir olması fikrine dayanır.”
(von Wright, 1971 : 68)

Von Wright'a göre, nedensel veya yasalı ilişkiselliğe ilişkin düşünce, eylem kavramına dayanır. Nedensel veya yasalı ilişkileri, eylem kavramına başvurmadan anlayamayız:

“p ve q arasında nedensel bir bağlantı bulunduğu onaylanmış ise, bu faktörlerden biri ile oynamak (manipulation) suretiyle ötekinin bulunması ya da bulunmaması durumuna erişebildiğimiz veya bu duruma sebep olabildiğimiz konusunda kendimizi tatmin etmişiz demektir. Bu konuda kendimizi, genellikle deneyler yaparak tatmin ederiz.

p'nin q ile birlikte tezahür ettiği bir durumda p'yi “ortadan kaldırmak” suretiyle ve böylece q'nun da gözden kaybolduğunu fark etmekle, p'nin q için zorunlu bir koşul olduğunu göstermeyi amaçlamış oluyoruz. Bu, şunu güvenle söyleyebildiğimizde onaylanmıştır: “q'yu yok edebiliriz, yani p'yi ortadan kaldırarak.”

Benzer biçimde, hem p hem de q'nun bulunmadığı bir durumda p'yi “devreye sokarak” ve böylece q'nun da ortaya çıktığını fark etmekle, p'nin q için (görelî) yeterli bir koşul olduğunu göstermeyi amaçlamış oluruz. Nedensel ilişki, şunu söyleyebildiğimizde onaylanmış olur: “q'yu oldurabiliriz, yani p'yi öldürerek.”

p ve q'ya müdahale edemediğimiz durumda, ikisi arasında nedensel bir bağ bulunduğunu yine de farz edebiliriz. Bu, şunu farz etmeye eşdeğerdir; mesela, eğer eylemin bir neticesi olarak p'yi oldurabilseydik, p'yi öldürmek suretiyle aynı zamanda q'ya da sebep olabilirdik. Fakat bu faraziye, sadece deneyler yoluyla sınanabilir.” (von Wright, 1971 : 72-73)

Sonuçta von Wright eylemlerin, fiziksel olarak tanımlanamaz olduklarını, neden-sonuç ilişkilerinin biçimlendirdiği fiziksel süreçlerin hâkim olduğu dinamik sistemlere indirgenemeyeceklerini belirtir. Bundan başka, özgürlüğün nedenselliğe göre, olgusal düzeyde olmasa bile kavramsal düzeyde bir önceliğe sahip olduğunu kabul eder:

“Neden-olma (causation) ile faillik (agency) arasındaki “yarışmada” ikincisi daima kazanır. Faillğin tamamen nedensellik ağları içine alınabileceğini düşünmek, terimlerde bir çelişkiye düşmektir. Fakat nedenlerin işlemleri dolayısıyla, bir aktörün başına her türden yetersizlikler ve acizlikler gelebilir.

Bir insanın karar verdiği, niyet ettiği, yapmayı istediğinde çeşitli şeyler yapabilmesi, deneysel bir olgu olduğu oranda, bir aktör olarak o, özgürdür. Neden-olmanın, özgürlüğü önvarsaydığı (presuppose) söylemek yanıltıcıdır. Bu, doğa yasalarının işleme biçiminin, bir bakıma insana bağımlı olduğunu farz etmek olurdu. Durum bu değildir. Ama neden-olma kavramının, özgürlük kavramını önvarsaydığı söylemek bana doğru gibi gözüküyor, şu anlamda ki, ancak bir şeyler yapmak düşüncesi yoluyla neden ve sonuç fikirlerini kavramayı başarıyoruz.

Neden-olmanın özgürlük için bir “tehdit” olabileceği şeklindeki düşünce, deneyden gelen hatırı sayılır miktarda doğrular barındırır, yani yetersizlikler ve acizliklerin şahitlik ettiği doğrular. Ama metafiziksel açıdan bu bir yanılsamadır. Bu yanılsama, Hume'cu anlamda düşünmeye olan eğilim tarafından beslenmiştir; şöyle ki, kişi, saf pasiflik hali içindeki insanın sırf olağan art arda gelişleri gözlemlemek yoluyla, nedensel bağlantıları ve olayların nedensel olarak birbirine bağlı olduğu halkaları kayda geçirebileceğini söyleyebilir ve böylece, küçük boyuttan büyük

boyuta doğru olan bir yansıtma dayanarak, evrenin sonsuz uzak bir geçmişten sonsuz uzak bir geleceğe doğru yayıldığını düşünür. Bu genel görüş, nedensel ilişkilerin dünya tarihinin parçalarına, burada adlandırdığımız biçimiyle kapalı sistemlerin karakterine sahip olan parçalarına, özgü olduklarını saptamayı başaramaz. Nedensel ilişkilerin keşfedilmesi iki yön arz eder: bir etkin ve bir edilgin. Etkin bileşen, sistemleri, bunların başlangıç durumlarını oldurmak suretiyle harekete geçirmektedir. Edilgin bileşen, sistemlerin içinde neler olup-bittiğini pasif bir tarzda – onları olabildiği ölçüde rahatsız etmeden – gözlemlemektir. İnsan zihninin en dâhice ve en önde gelen aletlerinden biri olarak bilimsel deney, bu iki bileşenin sistematik bir bileşkesidir.” (von Wright, 1971 : 81-82)

8. Niyetlilik ve erekbilimsel açıklama

Niyetli eylemler ile erekbilimsel (teleological) açıklama arasında sıkı bir ilişki vardır. Her erekbilimsel açıklamada mutlaka niyetli bir eylemle karşılaşırız ve erekbilimsel açıklamalar, insan bilimlerinin bilhassa da tarihin en çok kullandığı açıklama türünü oluşturur. Von Wright, nedensellik ile erekselliğin geleneksel olarak birbirinin karşıtı olarak kabul edildiğini belirtir (von Wright, 1971 : 83). Bu karşıtlık, açıklamalar için de geçerlidir. Nedensel açıklamalar geçmişe dönüktür. Nedensel açıklamanın günlük dildeki tipik karşılığı “Bu oldu *çünkü* ondan önce şu olmuştu” cümlesidir. Bu açıklamada neden ile sonuç arasında yasalı bir bağlantı bulunduğu varsayılır. Bu genellikle bir yeterli koşul ilişkisidir.

Erekbilimsel açıklamalar ise geleceğe dönüktür. Günlük dilde genellikle “Şunun olması *için* bu oldu” deriz. Burada da yine yasalı bir bağlantının olduğu varsayılır ve tipik olarak bu, bir zorunlu koşul ilişkisidir. Erekbilimsel açıklamayı diğer açıklama türlerinden ayıran temel fark, bu açıklamanın geçerliliğinin açıklamada öne sürülen yasalı ilişkinin geçerliğine dayanmıyor olmasıdır (von Wright, 1971 : 83-84). Diğer bütün açıklama türlerinde öne sürülen yasalı ilişki geçerli değilse, açıklama da geçerli değildir ve bir açıklama olarak kabul edilmezler, reddedilirler. Oysa bir erekbilimsel açıklamada neden ile sonuç arasında var olduğu öne sürülen ilişkinin yanlışlanması durumunda bile bu, onun açıklayıcılığına bir hanel getirmez ve o, yine de bir açıklama olarak kabul edilmeye devam eder.

Örneğin, birisinin trene yetişmek için koştuğunu söylüyorum ve bununla, o kişinin mevcut şartlarda trene yetişmek için koşmayı zorunlu ve belki de yeterli gördüğünü anlatmak istiyorum. Oysa belki de o kişinin inancı yanlış olabilir ve ne kadar hızlı koşarsa koşsun, yine de treni kaçırmış olacaktır. Ama böyle bir halde bile, onun neden koştuğuna ilişkin benim sunduğum açıklama yine de geçerliliğini korumaktadır.

Bununla birlikte, bütün açıklama türlerinin buraya kadar anlatılanlardan ibaret olduğunu düşünmemek lazım. Zira von Wright, yarı-nedensel (quasi-causal) diye adlandırdığı açıklamaları, buraya kadar bahsedilen bütün açıklama türlerinin dışında kalan bir açıklama türü olarak öne sürer (von Wright, 1971 : 85). Bu açıklama türünün dildeki genel biçimi “Bu oldu, çünkü ...” şeklindedir. Von Wright, “O bağırdı, çünkü acı hissetti” ve “Halk ayaklandı, çünkü yönetim bozuk ve baskıcıydı” örneklerini verir. Ona göre bu örneklerden ikincisi bir ereksellik içerirken birincisi içermez. Yine de her ikisinde de, geçerli bir açıklama olarak kabul edilmeleri için, bir yasalı bağlantının geçerliliği aranmaz. Davranış bilimleri ve sosyal bilimlerde sıkça karşılaştığımız açıklama türü budur. Bu açıklamalar, bir

şeyin ne olduğunu (örneğin korku değil de acı) veya bir şeyin hangi sebeple olduğunu (örneğin baskıcı rejim yüzünden) anlamamızı sağlarlar.

O halde açıklamalar, neden ile sonuç arasında öne sürdükleri ilişkinin sağlanıp sağlanmaması durumuna göre iki ana gruba ayrılmaktadır. Nedensel açıklamalar ile daha önce sözü edilen yarı-ereksel açıklamaların, öne sürdükleri yasalı ilişkilerin sağlanması halinde geçerli oldukları kabul edilir. Yarı-nedensel açıklamalar ile erekbilimsel açıklamalar için ise, böyle bir sınırlama yoktur.

Bundan sonra von Wright, niyetli eylemin mantıksal yapısını saptayabilmek için ve bu türden eylemin merkezi rol üstlendiği erekbilimsel açıklamanın biçimini belirleyebilmek için, eylemin bir analizine girişmektedir. Von Wright'ın ortaya koyduğu dikkatli analize göre eylem, birden fazla yön ve aşama içermesi bakımından karmaşık bir yapıdadır. Bu yönlerden biri de niyetlilik ve bunun, eylemi oluşturan diğer kısımlardan dikkatle ayırt edilmesi gerekir.

Von Wright, erekbilimsel bir açıklamada explanandumun bir davranış ögesi olduğunu kabul etmektedir (von Wright, 1971 : 86). Bu şey, davranışın ürünü veya neticesidir. Davranış, hem canlılar hem de cansızlar için kullanılabilen bir terim olsa da, von Wright bu terimin cansızlara dair kullanımının mecazi olduğuna inanır. Dolayısıyla hakiki bir erekbilimsel açıklamaya konu olan davranış, *eylem-türü* bir davranıştır ve eylem-türü davranış, bir içsel bir de dışsal olmak üzere iki yön arz eder. Eylemdeki içsel yön niyetliliklidir. Eylemdeki dışsal yön ise yine iki aşamadan oluşur. Biri onun derhal ve aralıksız gerçekleşen tarafı olan, kas etkinliğidir (elimi döndürmem, kolumu kaldırmam gibi). Diğeri ise eylemin irak tarafı, yani kas etkinliğinin sorumlu olduğu herhangi bir olaydır (pencere kolunu çevirmek, pencereyi açmak gibi).

Eylemlerden (actions) farklı olarak, bazı edimlerin (acts) dışsal bir yöne sahip olmadıklarını belirtmek gerekir. Bunlar *zihinsel* edimlerdir (karar verme, isteme, korkma vb.). Von Wright'a göre "davranış" ya da "eylem" terimini bunlar için kullanmak uygun düşmez. Erekbilimsel açıklamanın konusunu sadece eylem-türü davranışlar oluşturmaktadır (von Wright, 1971 : 87).

Eylemler için bir diğer önemli kavram olan icra (performance), aynı zamanda eylem-türü davranışların öne çıkan özelliğidir (von Wright, 1971 : 87). Eylemlerin çoğunda, dışsal yön somut biçimde gerçekleşmedikçe, eylem tanım gereği icra edilmiş (tamamlanmış) sayılmaz. Bu dışsal yöne eylemin neticesi diyoruz. Buna göre, netice dışsal yönün bir parçası ve aşamasıdır ve eylemin kendisi ile özsel olarak bağlantılıdır. Örneğin bir pencereyi açmak bir icradır. Burada netice pencerenin açılması olayıdır. Pencerenin açılmadığı bir halde, aktörün yaptığıının pencere-açma edimi/eylemi olarak betimlenmesi mantıksal açıdan yanlış olacaktır. Bu haliyle o, pencereyi açma girişimi olarak kalacaktır.

Dışsal yönün eylemin kendisi ile özsel olarak bağlantılı bulunmayan aşamaları olabilir. Bunlar neticenin nedensel öncelenleri (antecedents) ve etkileridirler (effects). Neticenin nedensel etkilerine daha önce semere adını vermiştik. Örneğin, bedenimdeki belirli hareketler, pencere-açma eyleminin neticesinin nedensel öncelenleridir. Oda sıcaklığındaki düşüş ise, aynı eylemin bir semeresi olabilir (von Wright, 1971 : 88).

Eylemde dışsal yönün netice olarak değerlendirilen aşaması, bakış açısına bağlı olarak kaydırılabilir. Bu kaydırma, eylemin farklı şekillerde betimlenmesine izin verir (von Wright, 1971 : 88). Örneğin belirli bir pencere-açma eyleminin dışsal yönünün üç aşamadan oluştuğunu düşünelim: bir düğmeye basmak, pencerenin açılması ve odada sıcaklığın düşmesi. Yapılanı şu üç farklı biçimde betimlemek mümkündür: 1- Aktör *düğmeye bastı* ve bunun semeresi olarak pencere açıldı ve oda serinledi. 2- Aktör bir düğmeye basarak *pencereyi açtı* ve bunun semeresi olarak oda serinledi. 3- Aktör bir düğmeye basmak suretiyle pencereyi açarak *odayı serinletti*. (İtalik kısımlar eylemin netice aşamasını belirtiyor.)

Eylemin dışsal yönünün birden çok aşama ve unsurdan oluştuğunu gördük. Öyleyse bunların arasında birliği sağlayan ve onları aynı eyleme bağlayan şey nedir? Von Wright'a göre bu aşamaları birbiri ile ilintilendiren nedensel bir bağ bulunsa da, asıl birliği sağlayan şey eylemin dışsal değil içsel yönüdür, yani niyettir (von Wright, 1971 : 89). Önceki ve sonraki aşamaları aynı eylemin kısımları yapan şey, hepsinin aktör tarafından o durumda niyetli olarak yapılmış olduklarının söylenebilmesidir. Yukarıdaki örnekte aktörün “pencereyi açtı”, “düğmeye bastı” ve “odayı serinletti” biçimindeki davranışlarının her biri, ilgili durumda sunulan betimleme altında niyetlidir. Dışsal yönün birbiri ile nedensel ilişkili aşamalarından genellikle tek bir tanesi aktörün niyetidir ki bu da eylemin neticesidir.

Niyetli edim ile niyetli eylem arasında fark gözetilmelidir. Yapmaya niyet ettiğimiz her şeyi niyetli yaparız. Ama niyetli yaptığımız her şeyi yapmaya niyet ettiğimizi söyleyemeyiz. Dişlerimi fırçalarken elimin icra ettiği hareketler niyetlidir. Ama bu eylemi yerine getirirken dişlerimi fırçalamaya niyet ederim, bu hareketleri yapmaya değil. Diğer yandan, niyetli yapılan bir şeyler varsa, niyet edilen bir şey yani niyetli bir amaç da vardır. Örneğin, konuşurken elimin yaptığı hareketler niyetli bir amaçla bağlantılı gibi durmazlar. Bunların niyetli olup olmaması, aktörün bunların farkında olup olmamasına bağlıdır (von Wright, 1971 : 89-90).

Niyetli bir amaca bağlanamayan hareketler niyetli ise, bunların erekbilimsel bir açıklaması yapılamaz. Bir davranışı erekbilimsel olarak açıklamak demek, niyetin amacını onun içinden seçip ayırabilmek demektir. Bunu yapamıyorsak erekbilimsel açıklamayı da yapamayız (von Wright, 1971 : 90).

Öbür taraftan, bir pasiflik hali olan sakınma, sıradan bir edilginlik olan eylememe durumundan niyetli edilginlik olması ile ayrılır. Sakınmada, kişinin kendisi bir şeyleri oldurmaz ya da önlemez, ama şeylerin değişmesine ya da değişmeden kalmasına *izin verir*. Bu değişmeler ya da değişmeden-kalmalar, sakınmanın dışsal yönünü oluşturur. Yine de von Wright'a göre sakınmanın bir davranış olup olmadığı belirsizdir ve niyetlilik analizi için şimdilik eylemin etkin biçimleri göz önüne alınmalıdır (von Wright, 1971 : 90-91).

Niyetlilik konusu ile ilgili bir diğer sorun da, niyet, eylemin içsel yönü olarak değerlendirilirken kullanılan “içsel” nitelemesidir. Von Wright “içsel”in buradaki anlamının ne olduğu ve nasıl tanımlanması gerektiği ile uğraşmaz; bu konu yerine içsel ve dışsal yönler arasındaki ilişki ile ilgilenir (von Wright, 1971 : 91-94). Von Wright, niyetli eylem olarak tanımlanabilen “irade” terimine dikkat çeker ve felsefede Descartes'dan beri iradeyi davranışın nedeni sayan etkili bir

görüş bulunduğunu belirtir. Geçekten irade, davranışın nedeni olarak görülebilir mi? Bu soru önemlidir çünkü böyle bir durumda erekbilimsel açıklamalar nedensel açıklamalara tercüme edilebilir hale gelirler. Bunun aşırı biçiminde, irade kimi bedensel (ya da beyinsel/sinirsel) durumlar ve süreçler ile özdeşleştirilir ve bir tür materyalizme varılır. Kapı zilinın çalınması eyleminde, netice zilin çalınmasıdır. Zili çalma niyeti ya da iradesi, bu neticeye neden olabilir mi? Elbette doğrudan neden olamaz, ama nedenin (birinci nedensel-faktörün) irade, derhal-gerçekleşen sonucun (birinci sonuçsal-faktörün) kas etkinliği, nihai sonucun eylemin neticesi olduğu bir nedensel zincir hayal edebiliriz. Böyle bir tasarım mantıksal yönden onaylanabilir mi?

Ancak unutmamamız gereken bir şey var; nedensel ilişkinin ayırıcı özelliği, bu ilişkideki neden ve sonucun mantıksal açıdan birbirlerinden bağımsız olmalarıdır. Bu bağlamda soruyu şu şekilde sokabiliriz: Niyet ya da irade, davranışın yani eylemin derhal-gerçekleşen dışsal yönünün Hume'cu nedeni olabilir mi? Von Wright bu soruya olumsuz cevap vermekte ve eylem (burada davranış) ile netice arasındaki ilişki için Mantıksal Bağlantı Kanıtının (Logical Connection Argument) sağlandığını kabul etmektedir. Sorun, bu kanıtın bugüne kadar tatmin edici bir sunumunun yapılmamış olmasıdır. Yaygın görüş, bir şeyi niyetli ya da iradeli yapmanın, o niyet ya da iradenin amacına gönderme yapmadan tanımlanamaz olduğunu kabul eder. Amaç ise, eylemin niyet edilen neticesi, yani dışsal yönüdür.

Örneğin, barut fiçisinin içine sıçrayıp bir patlamaya neden olan kıvılcım, mevcut şartlara bağlı olarak sebep olabileceği patlamaya bir göndermede bulunmaya gerek olmaksızın, bir belirsizliğe yer bırakmadan tanımlanıp ayırt edilebilir. Dolayısıyla bu anlamda eylem neticenin Hume'cu nedeni değildir; ama von Wright'a göre eylem ile netice arasında Hume'cu bir nedensellik bulunma ihtimali tamamen yok da değildir. Çünkü von Wright iki şeyi ayırmaktadır: Ona göre burada mantıksal bağımlılık, iradenin kendine has özel karakteri ile amaçların doğası arasındadır. Ama bir de, irade ediminin tezahürü (occurrence) ile, amacın gerçekleşmesi (realization) var, ve von Wright'a göre bu tezahür ile gerçekleşme birbirlerinden mantıksal olarak bağımsızdırlar.

9. Pratik çıkarımların geçerliliği

Niyetli eylemin karakteri üzerine yapılan bütün bu saptamalardan sonra von Wright, erekbilimsel açıklama için bir genel mantıksal şema önerir (von Wright, 1971 : 96):

A, p 'ye sebep olma niyetinde (niyeti taşıyor)

A, a 'yı yapmadığı sürece p 'ye sebep olamayacağını düşünüyor

Bundan dolayı A, a 'yı yapmaya koyulur.

Von Wright, bu şemanın bir *pratik çıkarım* (practical inference/syllogism) örneği olduğunu belirtmektedir. Çıkarımlar arasında çeşitli ayırımlar gözetken Aristoteles'e göre pratik çıkarım, uygulamaya dönük ve özellikle ahlaki bir sonuç çıkarmaya yönelik akıl yürütme biçimidir. Sonucun bir önerme ya da bir inanç

olduğu kuramsal çıkarımdan farklı olarak, pratik çıkarımda sonuç bir eylemdir.⁵ Yukarıdaki pratik çıkarım şeması, erekbilimsel açıklamanın tersine dönmüş halidir. Kişinin bir şey yapmaya koyulması ya da bir şey yapması, erekbilimsel açıklamanın başlangıç noktasını oluştururken, pratik çıkarımda bu sonuçtur. Bir eyleme ilişkin bir erekbilimsel açıklama sunarken kişinin bir şeyi neden yaptığını sorarız ve cevap basitçe “p’ye sebep olmak için” şeklinde olur. Bu cevap pratik çıkarımda ise öncül kabul edilmiştir.

Bir anlamda bu şema, niyetli eylem ile erekbilimsel açıklamanın iç içe geçtiği bir bireşimi temsil etmektedir. Soru şudur: Bu çıkarım mantıksal açıdan kesin midir? (von Wright, 1971 : 97) Daha önce sözü edilen mantıksal bağlantı kanıtının geçerliliği, bu çıkarım üzerinden de sorgulanabilir. Çıkarımın mantıksal kesinliği, eylem ile netice arasında mantıksal bağlantı kanıtının sağlandığı anlamına gelmektedir. Von Wright’a göre bu sorunun cevabına doğrulama (verification) bağlamında ulaşılabilir (von Wright, 1971 : 94). Yani aktörün belirli bir niyet taşıdığı, bir başka deyimle, belirli bir şeyi istediği; ve sergilediği davranışın, taşıdığı niyetin gerektirdiği türden bir davranış olduğu nasıl doğrulanır? Eğer bu sorulardan birine cevap vermeden ötekine de cevap veremediğimiz ortaya çıkarsa, eylem ve neticenin mantıksal olarak birbirlerini gerektirdiklerini ve niyetin davranış için Hume’cu anlamda bir neden olamayacağını söyleyebiliriz:

“Buradaki tartışma konusu, bir pratik çıkarımda öncüller ile sonuç arasındaki bağın deneysel (nedensel) mi yoksa kavramsal (mantıksal) mı olduğudur. Ama hem öncüller hem de sonuç olumsaldır (contingent), yani mantıksal bakımdan değil deneysel bakımdan doğru veya yanlış olabilen önermelerdir. Dolayısıyla deneysel gözlemler ve sınamalar temelinde onları doğrulamak veya yanlışlamak – ya da en azından onaylamak ve reddetmek – mümkün olmalıdır.

Şimdi bu doğrulama sorununa geri dönüyoruz. Bu soruna getirilecek bir çözümün aynı zamanda bizi “bağ” sorusu için ve böylece çıkarımın geçerliliğine ilişkin soru için bir cevap bulmaya da götüreceğini öne süreceğim.” (von Wright, 1971 : 107)

Peki, bu önermeler nasıl doğrulanır? Von Wright önce sonuç önermesini ele alır ve onu doğrulamanın, her durumda öncüllerin doğrulanmasına bağlı olduğunu gösterir (von Wright, 1971 : 107-110). O halde pratik çıkarımın mantıksal kesinliği, nihai durumda, öncüllerin nasıl doğrulandığına dayanmaktadır. Von Wright bu konu üzerine yaptığı tartışma boyunca, onları doğrulamanın hiçbir yolu bulunmadığı sonucuna varır (von Wright, 1971 : 110-114). Aktörün davranışlarını gözlemleyerek ya da konuşmalarını çözümleyerek, neye niyet ettiğini ve neyi düşündüğünü ortaya çıkarmanın kesin bir yolu yoktur. Zira, aktör her zaman taklit yapıyor ya da yalan söylüyor olabilir. Ama asıl sorun, davranış ve konuşmanın, taklit ve yalan olması ihtimali değildir. Asıl sorun, aktörün davranış ve konuşmalarını nasıl anlamamız yani nasıl yorumlamamız gerektiğini belirleyen hiçbir mantıksal-kesin kuralın bulunmamasıdır (von Wright, 1971 : 113).

Bu durumda, aktörün neye niyet ettiğinin ve ne düşündüğünün sadece kendisi tarafından bilinebileceğini ve bunların bilgisinin aktör dışındaki üçüncü şahıslara kapalı olduğunu mu söylemeliyiz? O halde aktörün kendi niyet ve

⁵ *The Oxford Companion to Philosophy*, “practical reason” maddesi, ed. Ted Honderich, Oxford University Press, New York, 1995, s.709.

düşüncesine dair bilgisini nasıl doğruladığını sormalıyız. Oysa kendi niyetlerime ilişkin aracısız bilgim, kendi üzerimde yaptığım bir refleksiyonun ürünü değildir. Niyet ve düşüncelerim ile onlara ilişkin bilgim bir arada gider, bunları birbirinden ayıramam; dolayısıyla öyle bir refleksiyon yoktur. Yani bu bilginin, pratik çıkarımdaki öncüllerin doğrulanmasında bir katkısı yoktur, çünkü zaten doğrulanması gereken, bir anlamda bu bilginin kendisidir (von Wright, 1971 : 114). Pratik çıkarımda geçen önermelerin doğrulanması konusunda Von Wright'ın vardığı sonuç şudur:

“Bir pratik çıkarımın sonucunun doğrulanması, kendi aralarında ilişkili bir öncüller kümesini doğrulayabildiğimizi önvarsayar; ve bu öncüller kümesi, tezahür ettiği gözlemlenen davranışın onun için sonuç önermesinde sunulan betimleme altında niyetli olmasını, mantıksal olarak içerir. Öyleyse artık bu öncülleri onaylayıp da sonucu, yani gözlemlenen davranış için sunulan betimlemenin doğruluğunu, reddedemeyiz. Elbette, doğrulanan öncüllerin burada tartışılan kanıttakilerle aynı olmaları gerekmez.

Pratik bir kanıttaki öncüllerin doğrulanması, yine, kayıt altına alınmış bir davranış ögesini seçip ayırabildiğimizi önvarsayar; ve bu davranış ögesinin kanıttaki öncüllerce ya da bu öncüllerin gerektirdiği bir başka öncüller kümesince sunulan betimleme altında niyetli olduğunu söyleriz.

Pratik çıkarımlarda öncüllerin doğrulanması ile sonuçların doğrulanması arasındaki bu karşılıklı bağımlılık, benim gördüğüm kadarıyla, Mantıksal Bağlantı Kanıtının doğruluğunu gösterir.” (von Wright, 1971 : 115-116)

Von Wright niyetli davranışın, dil kullanımını andırdığını söylemektedir. Bir dilin kullanımı ve anlaşılması, nasıl bir dil cemaatini önvarsayıyorsa, eylemin anlaşılması da, aynen bunun gibi, kişinin öğrenme ve alıştırma sayesinde içine girdiği, kurumlar ve uygulamalardan müteşekkil bir cemaati ve teknolojik teçhizatı önvarsayar. Bize tamamen yabancı olan bir davranışı anlayamaz ve onun erekbilimsel açıklamasını yapamayız. Burada von Wright konuyu açıklamak için, dipnotta Wittgenstein'dan bir alıntı yapmaktadır (von Wright, 1971 : 114): “Bir niyet kendi durumu içine, insan adetleri ve kurumları içine gömülüdür.” Bunlardan sökülüp de bağımsız olarak çözümlenip anlaşılabilir.

10. Anlama

Öyleyse insan bilimleri alanında “neden” (burada eylem) ve “sonuç” (burada niyet) birbirlerinden mantıksal olarak bağımsız değildirler. Aralarındaki ilişki de yasalı-nedensel bir ilişki değildir. Eylem ve netice arasındaki karşılıklı mantıksal gereklik, tarihsel-toplumsal süreci *anlamamızı* sağlamaktadır, ama bu süreci *önceden saptamamıza* izin vermez.

Von Wright eserine “Açıklama ve Anlama” adını vermiş olsa da, anlama konusunu kitabın sadece kısa bir bölümünde (von Wright, 1971 : 132-35) ele almasını nasıl değerlendirmek gerekir? Kitabın, “Tarih ve Sosyal Bilimlerde Açıklama” başlıklı son bölümüne gelinceye kadar açıklamanın neredeyse olası bütün türlerini neşter altına alan incelikli, teferruatlı ve sindirimi zor analitik bir çalışmadan sonra okuyucu, sıranın anlamaya geleceği beklentisi içine girmektedir. Ama bu beklenti boş çıkıyor ve anlamaya böyle bir analiz uygulanmıyor. Von Wright'ın da dâhil olduğu analitik geleneğin bakış açısından, temel, basit ve

ayrıştırılmaz olanla yüz yüze geldiğimizde analiz süreci de sona erer. Öyleyse von Wright'ın anlamayı, açıklamaya kıyasla bir temel ve zemin olarak gördüğünü kabul edebiliriz.⁶

Açıklama ancak, anlam zemini üzerinde analiz edilebilir. Anlamanın açıklama için bile bir ölçüt gibi değerlendirilebilir olması da bunu göstermektedir. Çünkü her açıklama bir şekilde anlaşılır olmak zorundadır, hiçbir biçimde anlaşılmasın bir açıklama reddedilir. Von Wright'ın bununla paralel olan görüşleri şu iki cümlede özetlenmektedir:

“Davranışın erekbilimsel olarak açıklanabilir olması için öncelikle *yönelimselci biçimde (intentionalistically) anlaşılır* olması gerekir.” (von Wright, 1971 : 121)

“Eyleme ilişkin bir erekbilimsel açıklama normalde, davranışa ait veriler üzerine yönelimselci (intentionalist) bir *anlama* edimi tarafından öncelenir (precede).” (von Wright, 1971 : 132)

Yine de von Wright, anlamaya dair bazı saptamalarda bulunmaktan geri durmaz (von Wright, 1971 : 132-35). Bunlardan en önemlisi anlamanın çeşitli düzeylerde gerçekleşebilir olduğudur. Örneğin, bir cadde boyunca aynı yönde ilerleyen, birleşmeye dair çağrılar yapan, içlerinden kimilerinin bayraklar salladığı bir insan kalabalığı düşünelim. Burada cereyan eden nedir? Bir gösteri mi? Bir halk festivali ya da bir dinsel ayin mi? Von Wright'a göre, erekbilimsel açıklamalarla bu sorulara cevap veremeyiz. Erekbilimsel açıklamalar her durumda o kalabalığı oluşturan bireylerin eylemleri ve niyetlerini göz önüne alacaktır. Oysa tek tek bireylerin eylem ve niyetlerinden hareketle, cereyan eden toplumsal olayı çıkarsamak mümkün değildir. Çünkü cereyan eden şeyin örneğin bir gösteri olması durumunda, bireylerin hangi belirli özel eylemleri icra etmeleri gerektiği önceden belli değildir. Dolayısıyla burada cereyan eden şey bir gösteri olabileceği gibi, bir isyan, bir grev, terörizm vb. de olabilir. Von Wright'a göre her bir durumda farklı bir anlama düzeyi söz konusudur.

Öyleyse bir toplumsal olayın bir “iç savaş” mı ya da bir “devrim” mi olduğuna nasıl karar veriyoruz? Von Wright'a göre buradaki sorun, verili ölçütlere uygun bir sınıflandırmaya gidilmesi, ya da bunun tersine, bir terimin uygulanmasına keyfi olarak karar verilmesi sorunu değildir. Sorun, bir yorumlama sorunu, olmakta olanın manasını anlama sorunudur (von Wright, 1971 : 134). Belki buna açıklayıcı yorum da denebilir. Yine de açıklama ile anlama arasındaki ayrım değişmeden kalır. Çünkü yorumlar (ya da anlamalar) “Bu nedir?” sorusuna cevap verirken, açıklamalar “Neden?” (bu insanlar neden gösteri yapıyorlar?) sorusuna cevap verir. Dolayısıyla açıklamanın başlayabilmesi için önce açıklama nesnesinin yani explanandumun betimlenmesi zorunludur.⁷

Von Wright'ın bu eserde ortaya koyduğu çalışma, anlama-açıklama ayrılığını ortadan kaldırmak için yapılmamıştır, tersine bu çalışma bu ayrımı kökleştiren bir sonuca varmaktadır. Von Wright'ın temel amacı, açıklamanın insan

⁶ Ya da analitik yaklaşımın mantıksal yöntemleri ve enstrümanlarının böyle bir inceleme için elverişsiz/yetersiz olduklarını söylemek de bir seçenektir. Bu olasılık, analitik yaklaşımın sınırlılığına işaret eder.

⁷ Örnek durumda, “bu insanlar neden gösteri yapıyorlar?” diye sorabilmek için önce yapılanın bir gösteri olduğuna karar verebilmek (olayı yorabilmek) gerekir.

bilimleri alanındaki muhtemel kullanımlarını açığa çıkarmak, bunların mantıksal bir analizini yapmak ve bütün bunları, tarih bilimi örneği üzerinde göstermektir. Yoksa amaçlanan şey, anlama ile açıklamanın bir sentezini yapmak, ya da anlamaya indirgeyici bir yaklaşımla yönelen ve açıklamanın insan bilimlerinde bir temel yöntem yerini tuttuğu gibisinden bir tezi savunmak değildir.

Örneğin, daha önce pratik çıkarımların mantıksal yapısını incelerken von Wright'ın burada, adeta niyetli eylem ile erekbilimsel açıklamanın bir sentezini gerçekleştirmeye çalıştığını söyledik. Ama bu, anlamının açıklamaya indirgenmesi ve ikisi arasındaki ayrımın elenmeye çalışıldığı şeklinde anlaşılmalıdır. Buradaki amaç daha ziyade, açıklamanın insan bilimleri alanında nasıl kullanıldığını ve ne derece yer tuttuğunu göstermektir. Bu bağlamda açıklamaların daha önce, bir yanda nedensel ve yarı-ereksel açıklamalar diğer yanda yarı-nedensel ve erekbilimsel açıklamalar olarak iki ana gruba ayrıldıklarını hatırlayalım.⁸ Bunlardan ikinci grubu oluşturan yarı-nedensel ve erekbilimsel açıklamaların neden ile sonuç arasında öne sürdükleri ilişki yasa-türünden bir ilişki değildir, çünkü öne sürülen ilişkinin sağlanmaması halinde bile bu açıklamalar geçerliklerini sürdürebilmektedirler. O halde bu iki açıklama biçiminin bu nitelikleri dikkate alındığında, insan bilimlerinde kullanılabileceklerini söylemek mümkün olduğu gibi, von Wright da bunların insan bilimlerinde zaten kullanılmakta olduğunu çeşitli örnekler üzerinde göstermektedir.⁹

Ama asıl önemlisi, birinci grubu oluşturan nedensel ve yarı-ereksel açıklamalara da, insan bilimlerinde bir yer olup olmadığıdır. Von Wright bunun da mümkün olduğunu düşünmektedir. Örneğin nedensel açıklamanın tarih biliminde de kullanıldığını ikna edici biçimde ortaya koyduğu söylenebilir.¹⁰

11. Anlatisallık

Tarihin nihai olarak anlatisal bir karakterde olduğunu ve historiografinin (tarih biliminin) köken itibarıyla anlatisal söylem alanına ait olduğunu savunan Paul Ricoeur (Ricoeur, 1990 : 91), von Wright'ı bu anlatisal karaktere hemen hiç değinmemiş olması dolayısıyla eleştirir (Ricoeur, 1990 : 132-43). Ricoeur, "tarih" teriminin metnin tümünde tek bir yerde "öykü" anlamında somut olarak kullanıldığını haklı olarak belirtir. Bir niyetin kendi durumu içine gömülü olduğunu söyleyen Wittgenstein'a gönderme yapan von Wright, bu bağlamda "davranışın niyetliliği, aktör hakkındaki öykü içinde tuttuğu yerdir" şeklinde bir görüş belirtir (von Wright, 1971 : 115). Yani bu durumda tarih alanındaki

⁸ Bkz. yukarıda s.22.

⁹ Erekbilimsel açıklamaların genel kanaate uygun olarak, tarih bilimi için zaten özsel bir yer tuttıkları varsayıldığı için, bunların nasıl kullanıldıkları özel olarak gösterilmez; ama örneğin yarı-nedensel açıklamaların tarih bilimindeki muhtemel kullanımları için bkz. (von Wright, 1971 : 139-43).

¹⁰ Konuyu daha fazla dağıtmamak için, bunun nasıl yapıldığını burada izah etmek istemiyoruz, ama detaylar için bkz. (von Wright, 1971 : 135-39). Ayrıca, yarı-ereksel açıklamaların tarih bilimindeki kullanımları için bkz. (von Wright, 1971 : 153-56). Von Wright bundan başka, tarih biliminde amaçlılığa ilişkin siberetik açıklamalara (s.156-160), belirlenimciliğe (s.160-169) ve olasılık yasalarına da (160-165) yer olduğunu düşünmektedir.

anlatisallık özelliği ancak Wittgenstein üzerinden dolaylı olarak sağlanabilmektedir. Von Wright'ın bütün bu analizinin sonunda ortaya çıkan, eylemin bağlama olan bu bağımlılığı, Ricoeur'a göre, niyetli eylemi betimlemekte kullandığımız erekbilimsel açıklamanın anlatisal karakterinin işaretidir.

Ricoeur, dinamik sistemler kuramı yardımıyla ortaya konan analizin insan eylemleri için yeni bir mantıksal formülasyon sunmadığını belirtmektedir (Ricoeur, 1990 : 137). Ricoeur, eylemin, nedenselliğin ve buna bağlı olarak nedensel açıklamanın erimi dışında kaldığını, von Wright'ın da aralarındaki yarışmada eylemlerin nedenselliğe üstün geldiğini belirterek bu durumu eserinde zaten ifade ettiğini söyler. Ricoeur'a göre, von Wright'ın yaptığı gibi, niyetlilik ile erekbilimsel açıklama arasında bir eşdeğerlik varsaymak, açıklamanın tarih biliminde tuttuğu yeri izah etmeye yetmemektedir. Bir niyetin ait olduğu bağlam ile arasındaki ilişkinin yerini tutacak mantıksal eşdeğerde bir unsur gereklidir.

Ricoeur, bu çalışmada tarihsel açıklama için önümüze üç farklı şema konulduğunu (nedensel açıklamanın iki türü ile erekbilimsel açıklama), bunların birbirine nasıl katılıp birleştirildiği konusunun belirsiz olduğunu belirtiyor. Dışsal (iklim, teknoloji, vb.) ve içsel (güdü, muhakeme, vb.) faktörler arasında bir ayırımı gidildiğini, hangilerine “neden” hangilerine “sonuç” olarak bakmamız gerektiğinin belli olmadığını öne sürüyor. Yine, çeşitli açıklama biçimlerini güçlü bir mantıksal modele bağlamak için ortaya konan onca sıra dışı çabaya rağmen, açıklama türlerinin bir birlik arz etmek yerine her zamankinden daha çok dağınık ve saçılmış bir hale getirildiğini savunuyor (Ricoeur, 1990 : 141).

Ricoeur, açıklama türlerinin arz ettiği bütün bu dağınık ve saçılmış hali, olumsuz bir sonuç olarak almaktadır. Yarı-nedensel açıklama söz konusu olduğunda, yasalı ve erekbilimsel kısımlar arasındaki birliğin nasıl sağlandığını sormamız gerekir. Ona göre, bu modelde yasalı ve erekbilimsel kısımları bir araya getirecek, eksik olan şey senaryodur/öyküdür (plot) (Ricoeur, 1990 : 142). Senaryo, farklı türden unsurları sentezleyen bir alması bakımından bu işlevi görebilir. Bir senaryo ortam koşullarını, gayeleri, etkileşimleri ve niyet edilmemiş neticeleri anlaşılır bir bütün olarak ihtiva edebilir. Böylece hem farklı açıklama türleri arasında eksik olan birliği sağlamış, hem de tarih alanında bulduğumuz anlatisallık yönünü bize izah etmiş olmaktadır.

Kaynaklar

von Wright, Georg Henrik. (1971), *Explanation and Understanding*, Routledge & Kegan Paul, London.

Ricoeur, Paul. (1990), *Time and Narrative*, vol.1, (Trans.) Kathleen McLaughlin, David Pellauer, The University of Chicago Pres, U.S.A.

Hempel, Carl G., (Jan. 1942), “The Function of General Laws in History”, *The Journal of Philosophy*, Vol. 39, No. 2, s.35-48.